

ՆԱԽԱԿՆԵՐ ԹԻԻՐՔԻԱՅԻՑ

Սասնոյ նոր կոտորածները կրկին քաղաքակիրթ աշխարհին ուշադրութեան առարկայ կը դարձնեն Հայաստանի այդ ոստանը, որ իր երբեմնի բազմամարդութեան մէկ տասններորդն իսկ չունի այսօր: Յաջորդական ջարդեր ու յարձակումներ հետզհետէ ամայացուցած են այդ բարձրագիւր սարերուն անհամար գիւղերը: Երկար ժամանակ կայ որ այդ սարերու ծմակներուն մէջ ոչ հայու նախիր, ոչ ալ հայ հովիւ երեւցած է. բոլորը յափշտակած տարած է բոլոր հօտերը, նոյն իսկ մշակին եզն ու արօրը, և թիւրքին գնդակն ու սուրը սպանած են բոլոր երբեմնի հօտադները, արի լեռնականներ՝ որոնց կարշնեղ, բայց անդէն չբազուկը չէ կրցած սաւկայն ոչ իսկ իբր ղիւրաբեկ թումը մը՝ կասեցնել արշաւող գազաններու վտմակը: Քաղաքակիրթ աշխարհէն մեկուսացած, արհաւրոտ լեռներու և ձորերու ամայութեան կուշտը թաղուած այդ ընդարձակ երկիրը՝ անա տասը և աւելի տարիներէ ի վեր կը հեծէ անողոք և անկարեկիր դատապարտութեան մը տակ: Անոնք որ մեռած կ'իյնան՝ բարեբաղդ կը նկատուին ողջ մնացողներուն կողմէ, որոնք՝ իրենց վրայ ծանրացող այդ անասելի անօրէնութեան ու վայրագութեան ի տես, ապշութեամբ կը հարցնեն թէ ինչպէս հակառակ այդ ամենուն արեւ կրկին կը ծագի, թէ երկինք բար չի կտրիր ու վար չի նար, չի ճգմեր այդ մեղքի հերոսները, որոնցմէ միայն մէկը պիտի բաւէր ամբողջ դժոխք մը լեցնելու:

Տարիներ ու տարիներ թուրքը կը ջարդէ անխնայ, բայց տակաւին չէ կշտացած, չէ յագեցած. տակաւին արիւն ու արցունք պէտք է իրեն, տակաւին դիակ ու աւերակ պէտք է իրեն: Եւ կը կոտորէ ու կը կործանէ: Մատուռ տուն, դպրոց և աղարակ քար ու քանդ կ'ըլլան այդ անարկու ուրականին առջև, զոր կարծես դժոխքի բոլոր ոգիները մէկանց կը հրահրեն, և քանդուած օճախներուն, բոլոր երբեմնի բոյներուն ու թոնիրներուն տեղ հսկայ և ամրակուռ զօրանոցներ կը

բարձրանան, բարաշէն ու երկաթապատ չնձուած ընակարաններէ ու կործանած օճախներէ փախստական ժողովուրդը, աւելի կ'իյն, աղջիկ ու երեխայ, անտէր ու անտուն կը դեգերի Մըշոյ ընդարձակ դաշտին մէջ, անպաշտպան՝ քուրդին յարձակումներուն դէմ, անպաշտպան ընութեան խտութեանց դէմ, կը թափառի ու կ'ողբայ, և ոչ ոք օգնութեան ձեռք կը կարկառէ իրեն: «Բանդուած ընակարանները կը վերաշինուին», կ'ըսէ թիւրք կառավարութիւնը եւրոպական դիւանագիտութեան, և եւրոպայի արտաքին գործոց նախարարներ կը փութան իրենց ժողովուրդներուն յուզումը մեղմել՝ աւետելով թէ «բանդուած ընակարանները կը վերաշինուին»: Կը վերաշինուին, այո՛, բայց ի՞նչ են այդ վերաշինութիւնները. թիւրք գործաւորը քար մը շալկիր և Սասնոյ բարձունքը հաներ է հայ օճախի մը վերահաստատութեան համար: Անոնք քարերը տարեր են, որպէս զի զօրանոցներ շինուին՝ որպէս զի ապագային աւելի դիւրաւ կարենան ջարդել ու կործանել, եթէ երբէք իր ընդի հողին սէրէն ու յիշատակներէն մղուած՝ Սասնոյ հայ ժողովուրդի թշուառ մնացորդը կրկին երթայ ապաստանի տակաւին միացող աւերակներուն մէջ:

Բանի մը ամիս առաջ, նոյն ինքն թիւրք թերթերը ընդի ժողովրդեան կ'աւետէին, թէ հանրային-օգտակարութիւն ունեցող շէնքեր կը բարձրանան Սասնոյ լեռներուն կատարը, և թէ ...շնորհիւ Վեհ. Սուլթանին, ամէն կարելի միջոց ձեռք առնուած է այդ աստիճան հանրօգուտ նպատակի մը ժամ առաջ իրագործման համար: Թիւրք կառավարութիւնը եւրոպայի կ'ըսէր թէ «բանդուած ընակարաններն են այդ շինուածները», բայց իր ժողովրդեան կ'իմացնէր ըստ իսկ ճշմարտութիւնը, որ սքանչելապէս պարզուած է այդ օրերուն հրատարակուած Պաշտօնական Ձեկոյցի մը մէջ:

Մենք այստեղ կը թարգմանենք այդ զեկոյցը՝ իզտամի էջերէն քաղելով:

Վեհ. Սուլթանը՝ Որուն ամենամեծ փափազն է որ Իւ կայս. ընդդէմ երկիրները իրենց ընական դիրքին համեմատութեամբ զարգանան և ժողովուրդը ամեն կողմ կատարեալ անդորրութեամբ աշխատի, ամեն տեղի պէս Մասունի և Թալուրի լեռներուն ամեն կերպով զարգանալուն ու շէնհալուն համար ալ ասէլ առաջ իր շնորհներն ըրած էր, հրամայելով որ՝—որպէսզի տեղւոյն ապահովութիւնը և անդորրութիւնը պահպանուի, բարձրագոյն հաճութեան հակառակ արարքներ տեղի չունենան և տեղւոյն հնազանդ ժողովուրդին իրաւունքները պահպանուին,—նոյն լեռներուն Մշոյ շրջակայ Կէլի-Կիւզան անտուն կարևոր դիրքին վրայ զօրանոց մը կառուցուի, Թարթի և Սիմալի դիրքերուն վրայ մէյմէկ աշտարակ, Կինճի շրջակայքը ու Մասունի ձա՛մ Թալուրի Միրեկեան դիրքին վրայ զօրանոց մը, և Աքէ Սէյր ու Կիւզնաք անուն վայրերն ալ մէյ մէկ աշտարակ: Բիթլիսի կուսակալ Ֆէ-

ըիւ Բէյի և տեղական պաշտօնեաներու ջանքերով, այդ զօրանոցնէլ էն ու աշտարակներէն անոնց՝ որոնց շինութիւնը աւարտած է, կայս. իրատէի մը համաձայն, բացումը մեծ հանդէսներով կատարուեր է՝ կուսակալին և պաշտօնեաներուն ներկայութեան: Այդ առթիւ ևս բարեմաղթութիւններ կատարուեր են Վեհ. Սուլթանին համար: Աշտարակներէն իւրաքանչիւրը խոշոր զօրանոցներու ձևն ունի: Անոնց շինուածանիւթերը մեծ դժուարութեամբ հոգացուած են: Մուշէն, Բիթլիսէն ու Հալէպէն տարուեր են, և տաղձներն ալ ժեռուտ լեռներէ՝ իւրաքանչիւր սայլին հինգ զոյգ անասուն լծուելով, որով այդքան կարճ միջոցի մը մէջ նոյն շէնքերու կառուցումը գլուխ հանուած է, ինչ որ անյուսալի էր նախապէս:»

Թիւրք թերթը՝ պաշտօնական աղբիւրէն ներշնչուած այս զեկոյցին կցած էր, հետեւեալ տողերը.

«Այս պարագան ալ մեծ ապացոյց մըն է Վեհ. Սուլթանին բարոյական այն բարձր կարողութեան, որով ամենէն դժուարին գործերն իսկ ի դրութիւն կը հանէ իրանալի կերպով: Շէնքերը շատ հաստատուն եղանակով կառուցուած են: Վեհ. Սուլթանը, զնահատելով այդ մասին տարուած ջանքերը իր կայս. բարձր գոհանակութիւնը հաղորդել տուաւ: Նաև՝ իր կայս. բարեները հաղորդեց բացման ներկայ գտնուողներուն:»

Եւ իսկապէս ալ տեղի կար բարև ու զոհունակութիւն հաղորդելու: Շնորհիւ այդ ամբողջներուն՝ Սասուն մեռած է այլ լուս, մեռած անդարձ կերպով, և թիւրք կառավարութիւնը՝ իրերու հեգնութիւնը մինչև այնտեղ տարած է, որ նոյն ինքն հայերը ծառայեցուցած է այդ աւերման ու կործանման գործին: Բուն հայկական նահանգներուն մէջ, տարապարհակ աշխատութիւնը շատ սովորական՝ գրեթէ օրէնքի կարգ անցած բան մըն է: Այնտեղ՝ հայ անհատը ոչ միայն տուրք կը վճարէ ճամբաներու շինութեան համար, այլ նաև, — երբ այդ կարգի շինութեանց կը ձեռնարկուի, — պարտաւոր է թողուլ իր արտը, իր բահն ու բրիչը, և երթալ ձրիաբար աշխատիլ կառավարական պաշտօնեաներու խարազանին տակ: Հայեր աշխատած են նաև Սասնոյ այդ ամբակուռ «աշտարակներուն» (իրականութեան մէջ՝ «բերդեր») համար: Վերոյիշեալ պաշտօնական զեկոյցին այն մասը՝ որ կ'ըսէ թէ «այդ անմատչելի սարերուն կատարը հանուեցան հինգ զոյգ լծուոր ունեցող սայլեր», պարզապէս կ'ախարհէ այն երկոտանի լծուորներուն՝ Սասնոյ կոտորածներէն ճողովարած խեղճ հայերուն, որոնք իբր անասուն գործածուեցան շինութեանց առթիւ: Արդէն կարելի չէ որ չորքոտանիներ և կամ սայլեր վեր հանուին այդ աստիճան առապար ու տարամբժ բարձունքներէ...»

*
* *

Բայց պահ մը թողունք ներկան և զբաղինք անցեալով: Թողունք ներկայ ջարդերը, և անցնինք անցեալ ջարդերու՝ որոնց մասին տակաւին պատմական արժէք ունեցող ոչինչ

հրատարակուեցաւ հայ լեզուով: Այդ թերին պէտք է լեցնել, և պ. Մորիս Լըվէյրի մէկ աշխատասիրութիւնը, — «Les massacres de Sasounkh», — սքանչելապէս կրնայ մեղի աղբիւր ծառայել, արձանագրելու համար պատմութիւնը այն արիւնալի անցքերուն՝ որոնք Սասունը փճացուցին, և Հայաստանի ընդհանուր ու մեթոտիկ ջարդերուն նախակարապետները եղան: Պ. Լըվէյր՝ հմուտ անձնաւորութիւն մըն է թիւրքական խնդիրներու մասին, և հայերու ջերմ պաշտպան մը, ճիշտ այն ազատողի և աղնուամիտ անձնաւորութեանց պէս, — Քիյեար, Վիկտոր Բէլար, դը Պրեսանսէ, դէտուրնել դը Կոնստան, Արտուր Լինչ, Մակ-Կոլ-Մակկլոմ, և այլն, որոնք բողոքի ձայներ բարձրացուցին Եւրոպայի մէջ, այն անըմբռնելի անտարբերութեան դէմ, որով քաղաքակիրթ Եւրոպան դիտեց գեղեցիկ և ամեն յառաջադիմութեան ատակ՝ հետեալաբար նաև ամեն համակրութեան արժանի ցեղի մը փճացման դարհուրելի գործը:

Իր տուած տեղեկութիւնները՝ թուցիկ և անվաւեր աղբիւրներէ քաղուած չեն: Ո՛չ թէ միայն վաւերական պաշտօնական թուղթեր ունեցած է ի ձեռին, այլ նաև անձամբ հարցափորձած է ահարկու ջարդին փախստականներէն մէկ քանին, ինչպէս՝ Կէլի-Կիւզան գիւղացի Սամօ Պետրոսեանը, անոր կինը՝ Ալթունը, և Տալվորիկ գիւղացի Օվիկ (Յովհաննէս) Վարդանը:

Մենք՝ ջարդերուն պատմութեան անցնելէ առաջ՝ այստեղ կ'արտագրենք կարգ մը ուրիշ տեղեկութիւններ՝ որոնք պ. Լըվէյրի աշխատասիրութեան նախաբանը կը կազմեն, և աւելի դիւրեմբունքի կը դարձնեն յետագայ անցքերուն ծնունդ տուող պատճառները:

Սուլթանին հայ հպատակները, կ'ըսէ պ. Լըվէյր, առնուադրն չորս միլիոնի կը հասնին և ցրուած են թիւրք կայսրութեան բովանդակ տարածութեան վրայ, որչափ Անատոլիոյ, այնչափ ալ Եւրոպական Թիւրքիայի մէջ, բայց անոնց ստուարագոյն մասը կը գտնուի Մեծ-Հայաստանի մէջ. այսինքն՝ Տրապիզոնի, Սեբաստիոյ, Սարքերդի, Տիգրանակերտի, Ատրպատականի և Արարատ լեռան շրջակաները: Մեծ-Հայաստանը՝ Տիգրիսի և Եփրատի հովիտներով, բնական ճամբայ մըն է որ Սև ծովը կը միացնէ մէկ կողմէ Պարսից ծոցին, և միւս կողմէ ալ Ադըքսանդէտի ծոցին (Կիպրոսի մօտը): Այս շրջանակէն դուրս, պէտք է նկատի առնել նաև շատ մը հայաշատ կեդրոններ, ինչպէս՝ Ամասիա, Եւդոկիա, Կեսարիա, Մարաշ, Սասնոյ շրջանակները, Սև ծովու երկայնքը գտնուող երկիրները, ինչպէս նաև Կիլիկիա: Նոյն իսկ Կ. Պոլսոյ մէջ կան թաղեր, զոր

օրինակ Սամաթիա, որոնց մէջ միայն հայեր կը բնակին: Հանդարտ ժողովուրդներ են ամենքն ալ, որոնք դարերու ընթացքին՝ յաջորդական ստրկութեանց պատճառաւ, մասամբ վրայ տուած և կամ կորսնցուցած են դիմադրելու՝ բռնութեան դէմ բռնութեամբ մարտնչելու՝ բնածին զգացումը: Եւ սակայն, քառորդ դարէ ի վեր, ըմբռնած ըլլալ կը թուին կարգ մը տարբական իրաւունքներ, ինչպէս օրինակի համար չկողոպտուիլ ու չջարդուիլ առանց բողոքի կամ ցաւի աղաղակ արձակելու:

1868-ին էր որ Խրիմեան պատրիարք՝ զոր հայ ժողովուրդը յարգանքով Հայրիկ կ'անուանէ՝ համարձակեցաւ Սուլթանին ներկայութեան յայտնելու այն կեղեքումները, որոնց տակ կը հեծէր իր ժողովուրդը: Մինչև Բերլինի դաշնագրին կազմութիւնը, նոյնիմաստ բողոքներ կրկնուեցան բազմիցս՝ իրեն և իր յաջորդներուն կողմէ, ամենքն ալ զուր տեղը: Բերլինի դաշնագրին կազմութեան միջոցին Ներսէս պատրիարքի դիմումներուն շնորհիւ, եւրոպական պետութիւնները ուշադրութեան առարկայ դարձուցին հայերու վիճակը: Այդ դաշնագրին 61-րդ յօդուածին համաձայն, Թիւրքիա կը խոստանար բարեկարգութիւններ դործադրել, և եւրոպական պետութիւններն ալ իրենց կը վերապահէին միջամտելու իրաւունքը, եթէ երբէք երբեմնի վարչական զեղծումները կրկին շարունակուէին հայկական նահանգներու մէջ: Նոյն իսկ Անգլիա՝ Կիպրոսի պայմանագրութեան շնորհիւ, բացառիկ պարտաւորութիւններ կը ստանձնէր այդ մասին:

Այսպէսով՝ մեծ յոյսեր արթնցան հայ ժողովուրդին մէջ: Հայերը, առանց իրենց հաւատարմական զգացումները ոտնակոխ ընելու՝ մտածեցին թէ Թիւրքիոյ վեհապետին բարի կամեցողութիւնը իրենց մասին՝ կատարելապէս պիտի նպաստաւորուէր քաղաքակիրթ եւրոպայի բարոյական աջակցութեամբ: Եւ սակայն՝ այս յոյսը ցնդեցաւ, զնաց: Թիւրքիոյ ներքին գաւառներուն երբեմնի վիճակը անփոփոխ մնաց. վաղմուտեցաւ Երեւակ—Ձինակցութիւնը՝ որ եւրոպական տէրութեանց ընդհանուր համաձայնութիւնը անկարելի կը դարձնէր, և հայերը ստիպուեցան ընդդիմադիր տարր մը դառնալու: Այդ մտքով խմբեր կազմուեցան Անգլիոյ և Յունաստանի մէջ, և սկսան գործի անանկ ատեն մը՝ ուր նոյն ինքն հայկական նահանգներու մէջ, ամեն կարգի ապօրինաւորութիւններ, հարստահարութիւններ, կեղեքումներ և յափշտակութիւններ՝ խոր յուզման մը մատնած էին ըսիկ հայ ժողովուրդը: Մուսա բէկի խնդիրը, 1888-ին, ալ աւելի մեծցուց գրգռութիւնը: Այս քիւրդ բէկը՝ Մշոյ կողմերը ամէն նախճիր կը գործէր անպատիժ: Սպանու-

թիւն, բռնարարութիւն, գողութիւն, և այլն՝ սովորական բաներ էին իրեն համար: Վերջապէս Պոլիս տարուելով դատի ենթարկուեցաւ, բայց հակառակ անոր՝ որ երեսուն հայ ընտանիքներ իրեն դէմ վկայութիւն տուին, անպարտ արձակուեցաւ (գոնէ ոչ մէկ պատժի ենթարկուեցաւ): Դատավարութեան միջոցին՝ Մուսա բէկ աւելի ամբաստանող մը կը թուէր, քան ամբաստանեալ:

Շատ չանցած՝ շփոթութիւնները ծագում առին Կարնոյ, Կ. Պոլսոյ, Ամասիոյ, Կեսարիոյ, Նոզդատի և Նւդեիդոյ մէջ: Թիւրք կառավարութիւնը՝ ամենէն անողորմ ու վայրագ եղանակով զսպեց այդ բողոքի արտայայտութիւնները, որոնց հետեանքը եղող դատաստանի մը մէջ (Էնկիւրիի դատաստանը) 150-է աւելի հայեր, նոյն իսկ բացարձակապէս անմեղ հայեր, դատապարտուեցան:

Սասնոյ ջարդերը՝ գրեթէ անմիջական հետեանքն են այս դէպքերուն: Տեսնենք ինչ կըսէ պ. Լըվէյր՝ այդ ջարդերուն նկատմամբ:

*
* *

Սասուն՝ ոչ քաղաք մըն է, ոչ ալ գիւղ մը: Սասուն և կամ Սասունք (ինչպէս հայերը կը գործածեն յոգնակի ձևով) ընդարձակ լեռնոտ երկիր մըն է, որ Եփրատի ու Տիգրիսի վերին հովիտները կը բաժնէ, և մօտաւորապէս հաւասար հեռաւորութիւն ունի հիւսիսի կողմէն՝ Մուշէն, հարաւի կողմէն՝ Տիգրանակերտէն և արեւելեան կողմէն՝ Բաղէշէն: Բայց ամենէն աւելի անմիջական յարաբերութեան մէջ կը գտնուի Մշոյ հետ՝ ուրկէ ութ ժամուան ձիու ճամբով միայն բաժնուած է: Բնակիչները միայն հայերէ չեն բաղկանար. կան նաև թաւուռական ու հաստատուն քիւրդեր, և սատանայ պաշտող եգիպտացիներ: Այս վերջինները անֆուս ժողովուրդ մըն են. բայց հակառակ ասոր, բաւական տարիներ առաջ թիւրք ու քիւրդ խուժանին մոլեռանդութեան զոհ գնացին ու ջարդուեցան: Սասուն՝ իր լեռնային դիրքին պատճառաւ ստիպուած է մեկուսանալ. շրջակայ գիւղերն ու քաղաքները չեն կրնար մշտակայ յարաբերութիւն ունենալ իրեն հետ: Աղքատ երկիր մըն է, որուն վտիտ հարստութեանց աղբիւրներն են վարիի, կորեկի և խաւարժիլի մշակութիւնը, խաշնարածութիւն, ինչպէս նաև քանի մը նախնական արհեստներ:

Այդ երկրին մէջ հաստատուած են 80—100 գիւղեր, իւրաքանչիւրը՝ միջին հաշուով 80 տունով. ամենէն բազմամարդները, զոր օրինակ Բարկա՝ մինչև 400 տուն ունին, իսկ ամենէն նուազ բազմամարդները՝ ինչպէս Ռէմկանք և Թարուք՝ 8—12

տուն: Իւրաքանչիւր տան համար 20 ընակիչ հաշուելով, բո-
վանդակ Սասնոյ երկրին բնակիչներուն թիւը 70,000-ի կը
հասնի: Բայց իրականութեան մէջ, այս թիւը շատ աւելի մեծ
է, որովհետեւ, նահապետական ականդութեանց համաձայն, իւ-
րաքանչիւր ընտանիքի ամուսնացող տղամարդերը առանձին
տուն տեղ չեն կազմեր և խմբուած կը մնան ընտանեկան օճա-
խին շուրջը, որով՝ ամեն տան մէջ՝ ենթադրուածէն շատ աւելի
բազմամարդութիւն մը կը գոյանայ: Ջարդերէն առաջ, 60—70
հոգինոց ընտանիքներ շատ կային Սասնոյ մէջ:

Սասնոյ շրջակաները կը բնակին բազմաթիւ քիւրդ ցեղեր
կամ աշիրէթներ, ոմանք հաստատուն, ոմանք թափառական:
Այս ցեղերու պետերը՝ անյիշատակ՝ ժամանակներէ ի վեր տե-
սակ մը գերիշխանութիւն կը պահեն հայոց վրայ, և անոնցմէ
կը ստանան քեաֆիրաթի տուրքը (անկրօնի տուրք), որուն
փոխարէն զանոնք կը պաշտպանեն մօտակայ ցեղերու և կամ
թափառիկ աշիրէթներու յարձակմանց դէմ: Թիւրքերն ալ ի-
րենց կողմէ շատ ծանր տուրքեր հաստատած են, թէև հայերը՝
մինչև այսօր կատարեալ կանոնաւորութեամբ վճարած են
զանոնք:

Սասունցի ընտանիք մը ահա թէ ինչ տուրքերու տակ կը
հեծէ, տուրքեր՝ որոնք մեծ մասամբ կամայական են, և որոնք
պէտք է վճարուին առանց բացառութեան:—Գլխարկը (անձ-
նական տուրք) 40 զրուշ է իւրաքանչիւր արդուի համար, կը
սկսի անոր ծննդեան օրէն և կը վճարուի միայն չափահաս
ըլլալէն վերջ: Եկամտի տուրքը 200—300 զրուշ է իւրաքան-
չիւր ընտանիքի համար: Երկանաքարի տուրքը՝ 30 զրուշ (մէկ
հատին համար): Ոստայնանկի տուրքը՝ դարձեալ 30 զրուշ
(ամեն տան մէջ՝ ոստայնանկ մը կը գտնուի): Տուրքի ենթակայ
է նաև լեռներու մէջ՝ անասուններու կերակրութեան գործա-
ծուելու համար հաւաքուած խոտը՝ որուն ամեն մէկ մարդու
բեռան պէտք է վճարել երկու զրուշ: Ոչխարի տուրքը՝ հինգ
զրուշ (մէկ ոչխարը այդ կողմերը կարժէ 20—30 զրշ): Ասոնց-
մէ զատ՝ արքունի գանձը իրատեւք ունի ստանալու բոլոր
հունձքերուն մէկ վեցերորդը. բերք չընդունիր, այլ միայն
դրամ: Ամեն տարի՝ այս բոլոր հարկերուն գանձումէն վերջ,
ընկալագիր մը կը տրուի իւրաքանչիւր ընտանիքի. բայց այդ
ընկալագիրը ստանալու համար պէտք է վճարել 100 զրուշի
գումար մը, որ ընդհանրապէս հարկահաւաքին գրպանը կը մտնէ:

Գալով քիւրդերուն՝ որոնք աւատական գոռոզութեամբ մը
ինքզինքն հայոց ճշմարիտ տէրերը կը նկատեն, ամեն հարկ
բերքով ու նախիրով կը հաշուակցին: Իւրաքանչիւր ընտանիքէ

կը ստանան երկու ոչխար, մօտաւորապէս 50 զրուշի արժէք ունեցող անկողին մը և 6—7 կիյօ կարագ. հարուստները պարտաւոր են աղքատներուն համար ալ վճարել: Այս հաշուով ամեն քիւրդը ցեղապետ՝ իւրաքանչիւր ընտանիքէ կը ստանայ 150 զրուշի հարկ մը: Կը պատահի սակայն որ՝ սովորաբար իբր գերիշխան ընդունուած ցեղերէն տարբեր ցեղեր ալ երևան ելլեն և հարկ պահանջեն: Ի՞նչ ընեն խեղճ գիւղացիք. աւելի առաջ յայտնուող ցեղապետները տմեն բան տարած են. բան մը մնացած չէ նորեկներուն: Ներկայացող յետամնաց ցեղերը ընական է որ ոչինչ կը գտնեն, բայց փոխանակ համակերպելու՝ կը յարձակին գիւղերուն վրայ, կը կողոպտեն, կ'այրեն, կը պղծեն ու կը ջարդեն: Կառավարական հարկահաւաքներու ընթացքը աւելի մարդասիրական բան մը չէ: Հարկահաւաքները կ'երթան կը հաստատուին գիւղերուն մէջ, և ամբողջ ութ օր և աւելի՝ կ'ուտեն, կը խմեն ընակիչներու հաշուին. յետոյ իրենց զբաղմանց ծանրութիւնը թեթեւցնելու համար՝ կիներ բերել կուտան: Եթէ վճարուած ուշանայ, կին կամ էրիկմարդ պատանդներ կ'առնեն. էրիկմարդիկը կը կախն գլխիվայր ու կիներն ալ կը բռնաբարեն. երկար օրերու ընթացքին այսպէս տանջելէ վերջ, կը թողուն որ կրկին իրենց գիւղը վերադառնան, պայմանաւ որ իսկոյն դրամ ճարելով հարկերը վճարեն: Եւ այդ տանջանքին ենթարկուողը անպատճառ միջոցը կը գտնէ ու կը վճարէ: Որովհետեւ, եթէ երէք կրկին չ'վճարէ, այն ատեն հարկահաւաքները չեն վարանիր աւելի սոսկալի տանջանքներ հնարելու:

Մինչև 1885, տեսակ մը բարեկամական հանգամանք ունէին հայոց ճորտական յարաբերութիւնները՝ քիւրդերու հետ: Այս վերջինները՝ յաճախ զէն ի ձեռին կը պաշտպանէին իրենց հպատակ հայերը՝ թշնամի ցեղերու ոտնձգութեանց դէմ: Բայց «Համիդիյէ» գունդին կազմութենէն ի վեր խստութիւններն աւելցան, և տակաւ առ տակաւ՝ կատարեալ վայրագութեան մը կերպարանքը առին: Այդ գունդը՝ որչափ ալ ըաշը-ըղզը (անկանոն) գունդ է, կրկին պաշտօնապէս կանոնաւոր բանակ կը հաշուի: Անոր մաս կազմող քիւրդերը ընդհանրապէս ամենէն վայրենիներն ու ամենէն արիւնկալիներն էին. ասկէ զատ՝ պաշտօնական զինուորի հանգամանքը աւելի մեծ համեմատութիւններ տուած էր իրենց սովորական գոռոզութեան, որով՝ կ'ուզէին իբր բացարձակ տէր վարուիլ, ջարդել ու աւերել: Ու մինչդեռ մէկ կողմէ՝ քիւրդերու խժգժութիւնները կ'աւելնային այսպէս, միւս կողմէ ալ կ'աւելնար նաեւ հարկահաւաքներու անօրինու-

թիւնն ու խստութիւնը: Հայերը այս կողմ կը դառնային, այն կողմ կը դառնային, բայց հակառակ գերմարդկային ջանքերու չէին կրնար ամէն տարի վեց կամ հօթը կեղեքիչ հարկեր վճարել: Ատիկա եղաւ 1894 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներու արեւահեղութեանց պատճառը:

Արդէն իսկ 1893-ին, առաջին բռնութիւնները գործուեցան իբր նախակարապետ այդ ջարդերուն: Նոյն տարուան գարնան՝ երբ հարկահաւաքները յայտնուեցան հարկերը վերցնելու համար, հայերը պատասխանեցին թէ ոչինչ պիտի կրնան վրձարել, որովհետեւ քիւրդերը ամեն բան թալլած, տարած են: Հարկահաւաքները ականջ չկախեցին այս առարկութեան, յայտարարելով թէ հայոց և քիւրդերու խնդիրներն ու յարաբերութիւնները բնաւ չեն հետաքրքրեք զիրենք: Յետոյ, պատանդներ վերցուցին երկրին չորս գլխաւոր գիւղերէն՝ Սիմալէն, Կէլի-Կիւզանէն, Խուլբէն և Շընիկէն: Այդ չորս պատանդները Սիմալ տարուելով՝ ենթարկուեցան սովորական տանջանքներուն: Հարկահաւաքները զանոնք կախեցին գլխովայր, յետոյ՝ խաչաձև երկաթներ կարմրցնելով այրեցին անոնց ոտքերը, կուրծքը, լեզուն և ճակատը: Մէկը մեռաւ նոյնիսկ տանջանքի վայրին վրայ՝ Սիմալի մէջ. երկուքը մեռան, Մշոյ մէջ ուր բանտարկուած էին ի վերջոյ, և չորրորդն ալ՝ Խուլբ գիւղի երեկներէն Ագօ՝ որ ողջ մնացած էր, իր կարգին նետուեցաւ Մշոյ բանտը: Այս վայրագութիւնը սարսափի մատենեց Սասունը. հնրուստ ընտանիքներ վճարեցին աղքատներու հարկերը, և միջոց մը նոր անօրէնութեանց առաջը առին:

Կէլի-Կիւզանէն երկու օրուան հեռաւորութեամբ կը գտնուէր Խարկանցի աշիրէթը. ամիս մը վերջը, այդ աշիրէթին պետը՝ Հասէկ րէկ՝ երևան ելաւ և հարկ պահանջեց: Սասունցիք վճարեցին: Տասը օր վերջն ալ միևնոյն պահանջումը ըրաւ դարձեալ Կէլի-Կիւզանէն երկը օր հեռաւորութեամբ հաստատուած Խլյանցի աշիրէթին պետը՝ Հիւսէյին աղա: Սասունցիք անոր ալ վճարեցին: Բայց չորս օր չանցած՝ յաջորդաբար յայտնուեցան Պատիկանցի աշիրէթին պետ Շաքիր աղա, և Պաքրանցի աշիրէթին պետ Էօմէր աղա, իւրաքանչիւրը 40 զինեալ մարդով: Այս անգամ՝ սասունցիք չուզեցին վճարել և ընդդիմացան: Ասկէ ծագեցաւ կռիւ մը՝ որու միջոցին երկու կողմէն ալ քանի մը հոգի վերաւորուեցան: Քիւրդերը քաշուեցան, բայց տասն օր վերջ կրկին Սասուն մտան՝ այս անգամ Համիդիէ գունդին ընկերակցութեամբ և յարձակուեցան Տալփուրիկի վրայ: Կէլի-Կիւզանցիք, ինչպէս նաև շրջակայ գիւղերու բնակիչները իրենց արեւակիցներուն օգնութեան փութացին:

ու միասին կոռւեցան. նոյն օրը՝ երկու կողմէն 10 հոգի մեռաւ: Բայց ի վերջոյ հայերը պարտուեցան և ցրուեցան այլևայլ ուղղութեամբ, մինչդեռ քիւրդերն ու համիդիէները կը թալլէին լքուած գիւղերը, և ամեն բան վերցնելէ վերջ կ'այրէին երեւոյթներու բնակարանները:

Այս արիւնալի ընդհարումէն վերջ, հինգ զլխաւոր գիւղերու երեւոյթներէն մէյ մէկ հոգի Մուշ գնացին կառավարութեան զանգատելու և օգնութիւն ու պաշտանութիւն խնդրելու: Բիթլիսի կուսակալը՝ Թահսին փաշա՝ որ այդ միջոցին Մուշ կը գտնուէր, մերժեց միջամտել, առարկելով թէ այդ գործը աւելի Տիգրանակերտի կուսակալին՝ Մուսթաֆա փաշայի կը վերաբերի: Եւ իսկոյն հեռագրով տեղեկութիւն տուաւ անոր: Մուսթաֆա փաշա՝ կանոնաւոր զինուորներու գլուխն անցած՝ եկաւ Սասուն, քիւրդերուն ձեռքէն առաւ կողոպտուած առարկաներն ու գողցուած նախիրը, և վերադարձաւ Տիգրանակերտ, հետը տանելով նաև քիւրդերէն կորցուած թալանը: Հայերը ապշահար մնացին՝ չկրնալով ըմբռնել այս տարօրինակ արդարութիւնը: Բայց պէտք էր համակերպիլ: Սասունցիք գլուխ ծոցին և վերսկսան իրենց աշխատութիւնները:

1894-ի զարնան, «խաւարծիլի եղանակին մէջ, երբ խոտը կը սկսէր կանանչնալ»,—ինչպէս կ'ըսէր Սամօ Պետրոսեան,—հարկահաւաքը՝ երևան ելաւ: Այս անգամ՝ իր կարևորութիւնը շեշտելու և իր զօրութեան վրայ աւելի համոզիչ գաղափար մը տալու համար, հետը բերած էր նաև 30 ձիաւորներ՝ որոնք լաւ հրացաններով զինուած էին, և կը կրէին նաև հաստատուն քրդաւանդներ՝ (փոկէ խարազան) զոր կարելի էր գործածել՝ բիշ շատ ներողամտութեամբ վարուելու հարկ ծագած ատեն: Նոյն տարին՝ հրացաններուն և խարազաններուն շնորհիւ միայն հարկահաւաքը կրցաւ մէկ քանի անգամ հարկերը վերցնել: Նոյն տարուան վերջին հարկահաւաքութիւնը,—ձիշտ միևնոյն ձիաւորներու ընկերակցութեամբ,—կատարուեցաւ յուլիս մէկէն մինչև 15:

Քիչ վերջը երևան ելան Խիրզանցի աշիրէթին բերդերը՝ Հասան աղայի՝ առաջնորդութեամբ, ինչպէս նաև Խիյանցի աշիրէթին քիւրդերը, և կանոնական ոչխարի, անկողնի ու կարագի հարկերը վերցնելով ելան գնացին. բայց հազիւ անոնք մեկնած էին, և ահա յայտնուեցան նաև Պատիկանցիները և Պաքրանցիները՝ առաջինները Շաքիր աղայի, և վերջիններն ալ Էօմէր աղայի առաջնորդութեամբ: Կէլի-Կիւզան, Շընիկ, ինչպէս նաև Սիմալ գիւղերը, որոնցմէ հարկ պահանջեցին, չուզեցին ոչինչ վճարել: Քիւրդերը՝ բարկացած՝ ծեծեցին գիւղացիները:

և անոնցմէ մէկն ալ սպանեցին: Յետոյ, 2000 ուխտար գող-
նալով սկսան հեռանալ: Այս աւարառութեան լուրը իսկոյն
տարածուեցաւ Սասնոյ մէջ: Հայերը հաւաքուեցան, հալածեցին
քիւրդերը, և անոնց հասան Մշոյ կէս ճամբուն վրայ, Սիմալէն
երեք օրուան հեռաւորութեամբ, Քուրթէկ ըլրակին կատարը:
Քիւրդերը պարտուեցան և վեց հոգի կորսնցուցին: Յաղթական
հայերը՝ որոնք իրենցմէ հինգը զոհ տուած էին կռուին, նոյն
իրիկունը Սասուն վերադարձան:

Յաջորդ օրը, Մուշէն 400 կանոնաւոր զինուորներ եկան
և Շընիկի մօտ բանակեցան, բաց դաշտին վրայ: Իրենց կը հրա-
մայէր հազարապետ Թալիպ էֆէնդի, «անիծեալ շուն մը»,—ինչ-
պէս կ'անուանեն Սասունցիք,—իւր վայրագ բնաւորութեամբ
ծանօթ շրջակայ գիւղացւոց: Մանր-մունը զսպումներու առթիւ
առաւելապէս ինք կ'ըլլար զինուորներու հրամանատարը, և
մասնաւորաբար Սիմալի մէջ քանի-քանի անգամներ առիթը
ունեցած էր իւր վայրենութեան ապացոյցները տալու: Սիմալի
երևելիներէն Սաքօ՝ իսկոյն իրեն ընդ առաջ գնաց խնդիրը
բացատրելու և քիւրդերուն դէմ օգնութիւն խնդրելու համար:
Թալիպ ինչ իսկ մտիկ ըրաւ զինքը, բրտօրէն վաճառել տուաւ
իւր բանակեղէն: Այդ օրուէն սկսեալ մինչև 5 օգոստոս՝ հա-
միդիյէ քիւրդեր և կանոնաւոր զինուորներ, զորս Դ. զօրաբա-
նակին հրամանատար Զէքի փաշա կը ղրկէր Նըզնկայէ, ե-
կան խմբուեցան Սասնոյ շրջակաները, գլխաւորաբար Քուրթէկ,
և որովհետեւ մասնաւորաբար Սիմալի և Շընիկի կը սպառնա-
յին, այդ գիւղերուն մէջ հաւաքուեցան Սասնոյ այլ և այլ կող-
մերէն զրկուած 600-ի մօտ հայեր: Այս վերջիները, նկատե-
լով որ իրենց թիւը շատ պզտիկ է՝ բաղդատմամբ թշնամին,
սկսան Կէլի-Կիւզան քաշուիլ՝ հալածուելով քիւրդերէն և հա-
միդիէներէն, որոնք անխնայ կը սպանէին բոլոր յետամնաց-
ները: Կէլի-Կիւզանի տղամարդիկը անմիջապէս նահանջող խում-
բին օգնութեան փութացին, անոր սիրտ տուին, և ձեռք ձեռքի
յաջողեցան մինչև Շընիկ ու Սիմալ վանել յարձակող քիւրդերն
ու համիդիէները, որոնք թալլեցին ու այրեցին այդ երկու
լքուած գիւղերը: Այս ամենը տեղի կ'ունենային կանոնաւոր
բանակին աչքերուն տակ: Թալիպ և իւր մարդիկը՝ փոխանակ
միջամտելու՝ անտարբեր հանդիսատես կ'ըլլային այդ անզգա-
մութեանց:

Քանի օրերը կ'անցնէին, անբան կը ստուարանար քիւր-
դերու թիւը. ամեն օր նոր խումբեր կուգային. քիչ ատենէն՝
քառասուն տարբեր աշիրէթներ հաւաքուեցան այնտեղ: Ամենքն
ալ բազմաթիւ էին և հազիւ կարելի էր գտնել մէկ երկու աշի-

ըէթներ՝ որոնք միայն տասը հողի ղրկած ըլլային: Այդ միջոցին՝ Կէլի-Կիւզանի մէջ դիրք բռնած հայերը զգացին թէ յարձակում մը կը պատրաստուի, և կիներն ու տղաքը, ինչպէս նաև իրենց բոլոր արժէքաւոր առարկաները ղրկեցին Հանդօք-Տաղէ ապառաժուտ ու գրեթէ անմատչելի բարձունք մը՝ Կէլի-Կիւզանի արևմտեան կողմը: Գիւղին մէջ մնացին միայն այն մարդիկը, որոնք հրացան մը ունէին, և ասոնց ալ համագումարը հազիւ թէ 500-ի կը հասնէր: Իրենց գուշակութիւնը սխալ չէր: Քիւրդները՝ ինքզինքնին զօրաւոր զգալուն պէս՝ յարձակեցան Կէլի-Կիւզանի վրայ. բայց ամբողջ չորս օր կռուեցան, իրենց բոլոր ռազմամթերքը սպառեցին, և չկրցան գիւղը գրաւել: Ճարահատ՝ ստիպուեցան ետ քաշուիլ, գնացին դտան Թալիպ էֆէնդին, և իրենց զէնքերը անոր ոտուընկերուն առջև նետելով խոստովանեցան թէ իրենք անկարող են մինակնին գլուխ ելլելու հայերուն հետ: Յետոյ՝ քրդական դուռթեամբ՝ սպառնացան հայոց միանալ և թիւրքերուն վրա յարձակիլ, եթէ երբէք այս վերջինները իրենց չօգնէին, և իրենց ապստամբ հարկատուները (?) կրկին հպատակութեան ճամբուն մէջ չմտցնէին:

Մինչև այն ատեն՝ կանոնաւոր զինուորները պարզ հանդիսատեսներ միայն եղած էին. անկէ վերջն է որ ասպարէզ եկան տարբեր կերպով մը, և այն աստիճան փութկոտութիւն ցոյց տուին, որ ալ կարելի չէր տարակուսիլ թէ զիրենք առաքողներուն նպատակն էր Սասնոյ կործանումը՝ կարելի եղած խստագոյն միջոցներով: Թալիպ էֆէնդի, իր անմիջական պետերուն հետ համախորհուրդ, կայծքարաւոր հրացաններուն տեղ կանոնաւոր զինուորներու յատուկ հրացաններ տուաւ քիւրդներուն ձեռքը, բազմաթիւ կանոնաւոր զինուորներու քիւրդի հագուստ հագցուց և զանոնք Կէլի-Կիւզան ղրկեց՝ յարձակումը վերսկսելու: Յաջորդ օրը, հայերը՝ որ կռուի դաշտին տէր մնացած էին, սպանուած քիւրդերու մարմինները վերցուցած ատեննին տեսան թէ անոնցմէ շատերը կանոնաւոր բանակի համազգեստ կը կրեն իրենց քրդական հագուստներուն տակ:

Տասը օր վերջ, կանոնաւոր զինուորները, համիդէիները և քիւրդները, — որոնք ամբողջ այդ ժամանակամիջոցին Մշոյ դաշտին մէջ բանակած էին՝ գիւղերը կողոպտելով, գիւղացիներէն կերակրուելով, կիներն ու պատանի տղաքը պղծելով, — խմբովին յարձակեցան Կէլի-Կիւզանի, Շընիկի և Սիմալի վրայ: Յարձակող բանակը իրեն հետ ունէր նաև տասերեք թնդանօթ՝ մինչդեռ խեղճ հայերը իրր ամբողջ զէնք միայն կայծքարաւոր

հրացաններ ունէին: Զորս օրուան ուժակոծութենէ վերջ, սասունցիք՝ որոնց ռազմամթերքը սպառած էր արդէն, ցրուեցան և փախան Հանդօք-Տաղ, ուր իրենց ետէնէն հասան յարձակողները: Հայերը ստիպուեցան անկէ ալ փախչիլ, և ցրուեցան շրջակայ գիւղերու մէջ, մասնաւորաբար Տալլորիկ՝ ուր Մուրատ (իր իսկական անունով Համարաձուռ Պօյաճեան) դիմադրելու և կռուելու ուխտ ըրած գիւղացւոց խումբի մը զլուխը անցած էր:

Յարձակողները, մինչդեռ հայերը կը հալածէին, Հանդօք-Տաղի վրայ հանդիպեցան սասունցի կիներուն և տղոց, որոնք այնտեղ ապաստանած էին: Թիւրքերը՝ ջարդելէ, կոտորելէ յոդնած, 60 կիներ և երիտասարդ աղջիկներ տարին լեցուցին Կէլի-Կիւզանի եկեղեցին, և այնտեղ՝ ամենքն ալ ջարդեցին՝ նախապէս պղծելէ վերջ: Մէկ քանին՝ զորս ապագայ գործածութեան համար պահած էին, ազատեցան այդ անասելի վայրենութենէն՝ բայց անոնք ալ այն աստիճան չարաչար և անընդհատ բռնաբարուեցան, որ մեռան քիչ ատենէն: Մէկը միայն, Շաբէ, Կէլի-Կիւզանցի, յաջողեցաւ գիշերանց փախչիլ և հասաւ Տալլորիկ՝ ուր հինգ օր վերջ մեռաւ խենթեցած: Այս վաթսուն դժբաղդ արարածներէն՝ զատ՝ Կէլի-Կիւզանի ամենէն գեղեցիկ կիներէն հինգը՝ Գոհար, Շիքրօ, Շիքրօ, Շապազ և Մարիամ՝ բանակետդ տարուեցան: Ամբողջ քսան օր, անոնք ամեն գիշեր նախապէս ցեղապետի մը անկողինը պէտք էին կիսել, և յետոյ մատնուիլ բոլոր զինուորներու բռնաբարութեան: Իրիկուն մը՝ վերջապէս յաջողեցան փախչիլ և ապաստանեցան Տալլորիկ՝ ուր մեռան իրենցմէ երկուքը, Շիքրօ և Մարիամ: Խամօ Պետրոսեան զանոնք թաղած է անտառին մէջ: Միւսները պահուրտեցան Մշոյ դաշտին գիւղերուն մէջ:

Տալլորիկի անտառը ապաստանած հայերը չկրցան երկար ժամանակ դիմադրել, որովհետև իրենց ռազմամթերքը սպառած էր: Յարձակողները այդ պատճառաւ կրցան անոնց հասնիլ, ու ջարդը սկսաւ: Խամօ Պետրոսեան՝ իր կիներ և զաւակը, ինչպէս նաև եղբայրն ու քեհնին այնտեղ թողած էր. ասոնք պահուրտած էին մացառուտի մը մէջ, մինչդեռ ինք՝ քահանայի մը ընկերակցութեամբ կը ջանար ճողոպրիլ հալածիչներու ձեռքէն: Հազիւ թէ քիչ մը տեղ հեռացած էր, և ահա այս վերջիները վրայ հասան ու զինքը բաժնեցին իրեններէն: Իր ամբողջ ընտանիքը ջարդուեցաւ: Կիները նախապէս մերկացուցին, և բազմիցս պղծելէ վերջ յօշոտեցին եաթաղանով կամ խանչէրով: Երկար գը եկաւ Պետրոսեանի կնոջ՝ Ալթունի, զինուորները կռուեցան անոր գեղեցկութենէն հմայուած (իսկապէս ալ հրաշալի

արարած մըն է, նրբացած և ազնիւ ցեղի մը շառաւիղը կարծես՝ որուն ահարեկած զազանի անսովոր նայուածքը ալ աւելի վայրի վառք մը կը ստանայ, երբ իր գլխէն անցած սոսկալի պատահարները կը կըպատմէ)։ Զինուորները խոտացան իր կեանքը շնորհիւ, պայմանաւ որ հաւատքն ուրանայ, բայց Ալթուն՝ մերժեց յամառօրէն։ Այն ատեն՝ առին իր դաւակը, եաթաղանով մը շամիրեցին զայն, յետոյ այդպէս օդին մէջ նետեցին, և երբ որ վար ինկաւ՝ կտոր կտոր ջարդեցին մօրը աշուղներուն առջև։ Նօթը հոգի էին այս անանուն ռճրագործութեան տխուր հերոսները. եօթն ալ որոշեցին բռնաբարել Ալթունը, բայց զայն մերկացուցած ատենին վրայէն գտան 30 օսմանեան ոսկիի գումար մը. ասկէ զատ, թւերուն վրայ գոհարներ, և ճակտին վրայ ալ ոսկիի շարքեր կային. զինուորները մոռցան իրենց անասնական ցանկութիւնը, ինկան այդ դրամներուն վրայ, և սկսան կռուիլ իրարու հետ, բաժին մը աւելի ստանալու համար։ Ասիկէն օգտուելով՝ Ալթուն ցատկեց տեղէն, և սկսաւ փախչիլ բոլորովին մերկ։ Զինուորները՝ որոնք չէին ուզեր իրենց ձեռքէն ինկած դրամը լքել, հաղիւ թէ նստած տեղերէն մէկ երկու հրացան պարպեցին փախստականին վրայ։ Ալթուն՝ առանց վիրաւորուելու՝ կրցաւ ազատուիլ, և ընկուզենիի մը վրայ ապաստանեցաւ։ Այնտեղ մնաց օր մը և գիշեր մը, սոսկալի ցուրտ օդով մը՝ իբր ամբողջ հագուստ միայն ծառին գօս ճիւղերը ունենալով։ Երբոր զինուորները մեկնեցան, հազար ու մէկ զգուշութեամբ վար իջաւ, մեռեալներու վրայէն հանուած հին հագուստներ առաւ վրան, և այդ վիճակին մէջ ամբողջ շաբաթներ թափառեցաւ միայն խոտ ու արմատ ուտելով, միայն ձիւնով յագեցնելով իր ծարաւը։ Գոտն օր այդպէս թափառելէ վերջ միայն կրցաւ հասնիլ Խնուս, ուր ամիս մը վերջ ամուսինը եկաւ գտաւ զինքը։

Այս վերջինն ալ՝ տակաւին Խնուս չհասած՝ իրեն ընկերակցող քահանային հետ ամբողջ երկու օր պահուեցաւ անմատչելի ժայռերու մէջ։ Յետոյ իջաւ անտառ, ուր տեսաւ իր բոլոր սիրելիներուն դիակները, ամենքն ալ սոսկալի կերպով յօշոտուած։ Բազմաթիւ շաբաթներ շարունակ հալածուեցան ինք և իրեն ընկերակցող ուրիշ մէկ քանի հայեր. ամենքն ալ ցերեկները կը պահուէին և միայն գիշերները կը քալէին. իրենց ուտելիքն էր խոտ ու տերեւ։ Զինուորները՝ վերջ ի վերջոյ ջլաւտեցան ու քաշուեցան գիւղերէն։ Բայց ամեն օր երևան կելէին նորէն, և երբ փախստականի մը հանդիպէին՝ իսկոյն կը սպանէին։ Իսկ իրիկունները փողի ձայնով կը հաւաքուէին բանակատեղը։

Օգոստոս, 1905.

Բայց ջարդը կատարեալ չէր եղած. տակաւին հայեր կային այստեղ այնտեղ: Զինուորները սկսան հետախուզութիւն ընել. անոնք ամեն տեղ կը պրպտէին՝ աղաղակելով.— «Հայեր, հայեր, Աստուծոյ սիրոյն, Մարգարէի սիրոյն, Քրիստոսի սիրոյն, հպատակեցէ՛ք, կը խոստանանք վերահաստատել խաղաղութիւնն ու անդորրութիւնը»: Շատեր խաբուեցան այս օձի լեզուէն և անձնատուր եղան. ասոնցմէ 60 երիտասարդներ ողջ ողջ թաղուեցան Հանդօք լեռան ստորոտը: Իսկ Տալվորիկի բնակիչները՝ կին, տղայ, ծերունի՝ որոնք գիւղին եկեղեցին խռնուած էին, ամբողջովին սպանուեցան՝ մարդկօրէն աներևակայելի ամեն տեսակ տանջանքներու ենթարկուելէ վերջ: Ուրիշներ՝ և հարիւրաւորներ են ասոնք՝ այդ տանջանքներէն ճողպարելու համար՝ վար նետուեցան Ֆէրֆէրի ապառաժէն, և կամ անձնասպան եղան ինքզինքնին յանձնելով Բլէպաթման գետին ալիքներուն՝ Սասանի կամուրջին մօտ:

Սակայն այս բոլոր անօրէնութիւնները բան մը չեն բաղդատմամբ անոնց՝ որոնք գործուեցան Կէլի-Կիւզանի մէջ: Սիւմալի Տէր Յովհաննէս քահանան՝ թուրքին անուշ խոստումներէն խաբուած, ժայռէ ժայռ, սարէ սար, լեռնէ լեռ թափառած և փախստականները համոզուած էր որ իրենց գիւղը վերադառնան: Այսպիսով՝ 150—200 հոգի, հոկտեմբերի 10-ին իջան Կէլի-Կիւզան, գիւղին հարուստ րէսին՝ Պետօյի տան ետև, հսկայ ընկուզինի մը տակ, որ իր շուքը կը տարածէ Սիւմալէն Տալվորիկ տանող ճամբուն վրայ: Վերադարձող հայերը այնտեղ գրտան Դ. զօրաբանակին հրամանատար միւշիր (մարաշախտ) Զէքի փաշան, որ նախորդ ջարդերուն մասնակից զինուորներուն գլուխը անցած էր: Համիդիէներն ու քիւրդերը ցրուած էին ուրիշ տեղ: Կը հետևի ուրեմն թէ փաշային շուրջը միայն կանոնաւոր զինուորներ կը գտնուէին: Ինչ որ պիտի պատմուի հիմա, քաղուած է տասնհինգ տարեկան տղու մը՝ քերախէնցի Մանուկի բերնէն. այս տղան՝ որ սոսկալի կերպով վիրաւորուած էր՝ յաջողած էր ճողպարիլ ջարդէն, որովհետև զինուորները զինքը մեռած կարծելով թողած էին:

Վերադարձող հայերը, վախնալով որ թիւրքը կը գրաւէ, իրենց զէնքերը յանձնած էին այն սասունցիներուն՝ որոնք ոչ մէկ յորդորի ականջ չէին կախած և խոհեմութիւն նկատած էին իրենց լեռնային թագաւորներէն չհեռանալը: Այդ վերադարձողները՝ Կէլի-Կիւզան իջնելուն պէս՝ իսկոյն շրջապատուեցան զինուորներու կողմէ՝ որոնք բազմութենէն զատեցին Տէր Յովհաննէսն ու երկու երեւիներ, իսկ մնացեալները՝ սուրի և սուլինի հարուածներով մղեցին մեծ փոսի մը մէջ (մօտաւորա-

պէս 19 մետր երկարութեամբ, հինգ մետր խորութեամբ և 3 մետր լայնութեամբ)։ Այդ փոսը փորուած է դիւղին շատ մօտը, կորեկի դաշտի մը մէջ։ Խեղճ հայերը՝ անդէն ու անպաշտպան՝ այդ փոսին մէջ թափուեցան խառն ի խուռն, ոմանք սպանուեցան տակաւին փոսին չհասած, իսկ միւսները կորան փոսին յատակը, իրենց ստացած ահեկի վէրքերուն հետեանքով։ Այս անգգամութիւնը տեղի կ'ունենար իրիկուան դէմ։ Վերոյիշեալ Մանուկը այդ փոսին մէջ դիզուած դիակներուն տակէն կըցաւ ազատիլ ու փախաւ նախ Շատախ, և անկէ ալ Քերախէն՝ իր ծննդավայրը։ Աւելի ետքը՝ երևան հանուեցան նաև Տէր Յովհաննէսի և երկու երեւելիներուն դիակները։ Տէր հօր գանկին ետեի կողմի մօրթը ամբողջովին բաժնած էին ոսկորէն՝ և վաւազոյրի պէս կախ ձգած դէմքին վրայ։ Իսկ թեւերը՝ հաղիւ թէ մօի փշուրներով կ'աւծէին մարմինն։ Երկու երեւելիներուն ալ քիթն ու ականջները կտրուած էին։

Լեւնեբու մէջ մնացողները կը շարունակէին գաղտնի պահուիլ։ Բայց թիւրք զինուորները ամեն օր հետախուզութիւն կը կատարէին, ալ սովորական հաճոյք մը դարձած էր իրենց համար՝ հայ մը որսալով տանջելն ու սպանելը։ Խամօ Պետրոսեան ալ այս փախստականներուն մէջ կը գտնուէր։ Իր երկու եղբայրներուն, Տէր Պետրոս քահանային և ուրիշ երկու ընկերներուն հետ քարայր մը երևան հանեց, և այնտեղ ծածկուեցան բաւական ժամանակ։ Գիշեր մը, դաշտի մը մէջէն քիչ մը ցորեն գտան և սկսան հում-հում ուտել։ Բայց Տէր Պետրոս որ չէր կրնար այդպէս ուտել, խնդրեց որ կրակ վառեն ու ցորենը խորովին։ Այս անգգուշութիւնը աղիտաբեր հետեանքներ ունեցաւ իրենց համար. 150-ի մօտ քիւրդեր և թիւրքեր՝ հեռուէն լոյս տեսնելով՝ իսկոյն այն կողմ փութացին, և արշալոյսին՝ քարայրը պաշարեցին։ Բայց պաշարողները, երկրի խորդութիւններէն օգտուելով, յաջողեցան ազատիլ, միայն Տէր Պետրոս թշնամիներուն ձեռքը ինկաւ։ Իր դիակը գտան վերջէն, սոսկալի կերպով յօշոտուած։

Քանի մը շաբաթ վերջ, այդ փախստականները՝ վստահ ըլլալով թէ ջարդերը դադարած են, և թէ թիւրք կառավարութիւնը իր աւերիչ գործին հետեանքներէն ահաբեկած՝ կաշխատի գիւղերը մարդաբնակ ցոյց տալու, դաշտ իջան և այնտեղ հաւաքուած գտան մաս մը հայրենակիցներ։ Թիւրք պաշտօնեաներ՝ ոչ թէ միայն կը խոստանային վերադիմել իրենց տունները, այլ նոյն իսկ դրամական վարձատրութեան յոյսեր կու տային, խնդրելով որ ջարդերուն և հրդեհներուն հեղինակ ցոյց տան մի միայն քիւրդերը, և կանոնաւոր բանակի խօսք չընեն։

Բայց երբ այդ մարդիկը իրենց քարուքանդ եղած և անրնակելի դարձած գիւղերուն սրտամորմոք վիճակը տեսան, սիրտ չունեցան թիւրքերուն առաջարկը ընդունելու։ Անոնք խմբովին գնացին Մուշ, վալին տեսնելու, բայց այս վերջինը ղերենք չընդունեց։ Ատոր վրայ՝ ցրուեցան այլ և այլ կողմեր։ Մէկ մասը գնացին Էջմիածին։ ասոնց մէջ կը գտնուին Օվիկ Վարդան, Սամօ Պետրոսեան, և իր կիներ՝ Ալթուն, որոնց պատմութիւնները հաստատուած են պաշտօնական քննութիւններով։

Այս կերպով ջարդուեցան առ նուազն 6000 անձեր, և կործանեցան Սասնոյ շրջանակին պատկանող 22 գիւղեր՝ որոնք հաւաքաբար 1080 տուն ունէին։ Կործանուած գիւղերն են՝ Տալվորիկ, Հարթք, Եղկաթ, Բուրք, Սպաղանք, Ահրուք, Քեղրվան, Հեթէնք, Քէլ-Հովիտ, Շէնիկ, Սիմալ, Քոփ, Գեղաշէն, Երիցանք, Շուշնամերիկ, Կէլի-Կիւզան, Իշկինձոր, Ալիանց, Կերմավ, Տաբեկ, Աղբեկ, Հալոզէկ։ Իսկ ջարդէն ու քիւրդերէն վերջ՝ երևան ելան ոչ նուազ ահարկու ուրիշ թշնամիներ՝ անօթութիւնն ու թշուառութիւնը, և կերպով մը աւարտեցին սկսած գործը։ Բնակարանէ զրկուած իրենց արջառներն ու հողազործական աւարկաները վրայ տուած, խեղճ սասունցիք չկրցան ցորեն ցանել, և ամբողջ ձմեռուան ընթացքին ենթարկուեցան հազար ու մէկ անտանելի տուայտանքներու։ Շատեր մեռան անօթութենէ, և ատոնց մէջ կը գտնուէին մասնաւորաբար փոքր տղաք՝ 8—12 տարեկան, ինչպէս Գասպար Քալոյեանի երկու զաւակները՝ Հայրապետ և Մխիթար։

* *

Մինչև այստեղ՝ մենք գրեթէ բառ առ բառ թարգմանեցինք պ. Մորիս Լըվէյրի գործին այն մասը՝ որ ջարդերուն կը վերաբերէր։ Իր աշխատութեան միւս մասին մէջ պ. Լըվէյր կ'աշխատի ցոյց տալ թէ այս վայրագ ու անդգամ կոտորածները միայն Սասնոյ յատուկ բաներ չէին։ Եւ իր այս ըսածը ապացուցանող դէպքեր ցոյց տալու համար բնաւ հարկ չկայ 1896-ի արիւնալի անօրէնութիւնները յիշատակելու։ Աւելի առաջ պատահած են կարգ մը իրողութիւններ՝ որոնք նուազ պերճախօս չեն, որոնք նուազ արիւնալի ու սրտամորմոք չեն։ Եւ պ. Լըվէյրի գործը հարուստ է այս պարագան հաստատող բազմաթիւ ապացոյցներով։

Յիշատակենք նաև անոնցմէ մէկ քանին.

1895 մարտ 16-ին, Եւդոկիոյ մէջ՝ թիւրքերը յանկարծ կը կոխեն քաղքէն քիչ հեռու գտնուող Ճերմակ-Ջուր ջրաղացը, կը վիրաւորեն հայ մը ու կը փախչին՝ առանց իրենց ճամբուն վրայ գտնուող թիւրք գործաւորի մը դպչելու։ Դէպքը տեղի

կ'ունենայ գիշերանց: Յաջորդ առտուն՝ զոհը, Գէորգ ձեւադե-
հան կը բողբէ: Կուսակալին, բայց այս վերջինը կը յանձնա-
րարէ իրեն լուս, սպանալով թէ հակառակ պարագային աւելի
մեծ դժբաղդութիւններ կը բերէ իր գլխուն: Անկէ քանի մը օր
առաջ, տասնի մօտ թիւրք և չէրքէզ բաշըրդովներ բռնի
մտած էին Բոլուի կողմերը գտնուող ուրիշ ջրաղացք մը՝ տանի-
քին և պատերուն մէկ մասը փլցնելով: Յարձակողները լաւ մը
ծեծած էին ջաղացքին մէջ գտնուող եօթը հայեր և կողոպտած
էին ամեն բան, առանց բնաւ թիւրք կառավարութեան կողմէ
անհանգիստ ըլլալու: Մարտ 24-ին, դարձեալ նոյն կողմերու
մէկ գիւղին մէջ, չէրքէզ մը երեան կ'ելլէ և Համբարձում Տէյր-
մէնճեանի փարախը մտնելով կը թալլէ ձեռքին տակ ինկած ա-
մեն բան: Համբարձում՝ իր եղբայրներուն օգնութեամբ կը հա-
լածէ գողը, և զայն կը ստիպէ աւարը վերադարձնելու: Ատոր
վրայ՝ չէրքէզը ոտքի կը հանէ մօտակայ թիւրք գիւղի մը բնա-
կիչները, որոնք սուրերով և հրացաններով ղինուած՝ կը յար-
ձակին հայերուն վրայ. ու կառավարութիւնը կրկին չի միջա-
մտեր: Ապրիլ 13-ին, Եւգոկիա քաղաքին մէջ՝ Յարութիւն Ա-
պուշեանի կ'ինը՝ Թերէզ՝ թիւրք դրացիի մը ծուղակը կ'իյնայ և
անոր տունը կը բանտարկուի շտեմարանին մէջ: Դրացին յե-
տոյ զայն կը մասնէ Չըրակ Օղլու Սատըք անուն սրիկայի մը
ձեռքը: Այս վերջինը՝ շտեմարանին մէջ կը բռնաբարէ խեղճ
կ'ինը, յետոյ անագին քանակութեամբ օղի կը խմցնէ բռնի, և
երեսին քող մը անցընելով՝ կը տանի մօտակայ պարտէզ մը,
ուր ուրիշ հինգ թիւրքեր յաջորդաբար կը բռնաբարեն զայն:
Վեցն ալ կրկին և կրկին անգամ իրենց անասնական կրքին
յագուող տալէ վերջ, Թերէզի մարմինը կը նետեն ձորի մը մէջ,
ուրկէ ոստիկաններ կ'ազատեն զայն կիսամեռ: Այս կ'ինը միշտ
մաքուր բարբ ու վարք ունեցած է: Ամուսինը կը բողբէ, բայց
կառավարութիւնը, գիտնալով հանդերձ թէ որոնք են յանցա-
ւորները, կարևորութիւն անգամ չիտար: Եւ արդէն, եթէ երբէք
կարևորութիւն ալ տալու ըլլայ և խնդիրը դատարանի յանդի,
յանցաւորները ընդհանրապէս անպարտ կ'արձակուին և միայն
բողբողներն ու իրենց պաշտպանները կը պատժուին աներևա-
կայելի առաւելութիւններով:

Նոյն վիճակը կը տիրապետէր նաև Կիլիկիոյ մէջ: Գրբըք-
խան գիւղին մէջ Մէհմէդ անունով ենթասպայ մը այն աստի-
ճան վայրագութեամբ կը վարուի գիւղացւոց հետ՝ որչափ թեր-
եա աշխարհակալ մը՝ բնակիչներուն հետ: Կը ձերբակալէ բոլոր
անոնք՝ որոնք քիչ շատ ինչքի տէր են, և այն ատեն միայն ա-
զատ կ'արձակէ զանոնք, երբ կը յօժարին 60—100 զրուշ փըր-

կանք վճարել: Օր մը նոյն գիւղի բնակիչներէն Սարգիս Թոփալեանի կը հրամայէ, որ «կինը իրեն բերէ»: Սարգիս կը բողոքէ գայմագամին, բայց այս վերջինը կարեւորութիւն անգամ չի տար իր բողոքին:

Սոֆի ալ յաճախ կը դաշնակցի թիւրքերուն՝ կործանման և աւերումի այս գործին մէջ՝ որուն նմանը թերեւ բնաւ չէ արձանագրած պատմութիւնը: Շատ տեղեր բնակիչները ոչ իսկ ուտելու չոր հաց մը ունին, և կամ տեսակ մը թրիքի նմանող խմորով կը սնանին: Բայց հակառակ ատոր՝ հարկահաւաքները միշտ իրենց դուռն են, և անպատճառ տուրք կը պահանջեն: Եթէ դրամ չգտնեն՝ կը վերցնեն կը տանին բոլոր ընտանի անասունները և աճուրդի կը հանեն: Գաղափար մը տալու համար այդ կարգի աճուրդներու վրայ՝ յիշատակենք միայն թէ դոր օրինակ 1000 զրուշ արժող շորի մը՝ հաղիւ 80 զրուշ կը բռնէ. իսկ էշերը՝ միւսնոյն պայմաններուն մէջ՝ աճուրդի հանուելով կը բռնեն եօթը կամ ութը զրուշ: Դեակլուրին դրամը առնելու համար ամեն միջոց արդար է թիւրքերու աչքին:

Կեսաբիոյ Ենիճէ գիւղին մէջ 30 տարիէ ի վեր գոյութիւն ունէր ս. Թորոսի նուիրուած եկեղեցի մը: Գիւղացիք, եկեղեցւոյն խարխուլ վիճակը տեսնելով վար կ'առնեն ու կը սկսին վերաշինել: Բայց նոյն շրջանակին գայմագամ Շէվքը բէյ կ'արգիլէ շինութիւնը, և 30 ոսկի կաշառք կը պահանջէ, շինուած մասն ալ քանդելու սպառնալիքով: Աւելորդ է անշուշտ հսել թէ գիւղացիք կը ստիպուին վճարել:

Յիշատակելի են տակաւին բռնի հաւատաւորութիւնները և անիրաւ ձեռքակալութիւնները, որոնք բնական կարգ դարձած են: Իսկ բանտերու դրութիւնը պարզապէս աննկարագրելի է: Պ. Լըվէյր կը յիշատակէ հետեւեալ իրողութիւնները, որոնք վերոյիշեալներու պէս տեղի ունեցած են 1896-ի ահարկու և անօրինակ ջարդերէն առաջ:

Սեբաստիոյ բանտին մէջ թիւրք բանտարկեալները ամենքն ալ դանակներով զինուած՝ կը չարչարեն ու կը խոշտանգեն իրենց հայ վիճակակիցները, որոնք զմեկի մը անգամ չունին անձերնին պաշտպանելու և կամ դիմադրելու համար: Բանտին տնօրէնն ու պահապանները անտարբեր հանդիսատեսներ կ'ըլլան այս նորօրինակ ողիմպական խաղերուն: Ութը հայեր կը վիրաւորուին այդ բանտին մէջ, և թիւրքերը ոչ իսկ սկըրթուք մը կ'ունենան: Ադանայի մէջ քաղաքական պատճառներով բանտարկուած հայեր՝ մեծ մասամբ պատանիներ՝ ամենասոսկալի չարագործներու հետ կը փակուին, և աւարկայ կը դառնան յարատեւ բռնաբարութեանց: Նարմանի դէպքը՝ ուրիշ ա-

մեն բանէ աւելի կրնայ ապացուցանել թէ թիւրքերու բանտային դրութիւնը ինչ է իրականութեան մէջ: 60-ի մօտ հայեր՝ առանց ապացոյցի նետած էին Կարնոյ կեդրոնական բանտը, երկու թիւրքեր սպանած ըլլալու ամբաստանութեամբ: Խնդրին քննութիւնը տեւեց բազմաթիւ տարիներ. ամբաստանեալներէն 37-ը անպարտ արձակուեցան ի վերջոյ, զուր տեղը այդքան ժամանակ բանտ մնալէ վերջ, և 10-ը դատապարտուեցան յայտնի չէ թէ ինչ պատճառաւ: Իսկ մնացեալ 13-ին խօսքն անգամ չեղաւ, որովհետեւ մեռած էին քննութեան ընթացքին:

Բայց այս ամենը բան մը չեն՝ բաղդատմամբ այն տանջանքներուն, որոնց ենթարկուեցաւ Համբարձում Պօյաճեան (Մուրատ) Բիթլիսի բանտին մէջ: Մարդկային երեւակայութիւնը անգոր է այդքան հրէշային, այդքան ընդվզեցուցիչ վայրագութիւն երեւակայելու: Ո՛չ միջնադարեան հաւատաքննութեան չարչարանքները, ոչ Էդգար Պօի հիւանդ մտքին յղացումները ոչ իսկ Օկտաւ Միրբօի Le Jardin des Supplices-ին մէջ նկարագրուած խեղճէ մտքէ դուրս տանջանքները կրնան հաւասարիլ անոնց՝ որոնց թուրք կառավարութիւնը առարկայ դարձուց. Սասնոյ դիմադրութեան գլուխ կանգնող այդ ընդմիջող յիշատակելի հերոսը:

Ահա բառ առ բառ ինչ որ պ. Լըվէյը կը գրէ այդ մասին: Բիթլիսի բերուելուն պէս, բանտարկեալը նետուեցաւ մթին ու խոնաւ նկուղի մը մէջ և ամեն հաղորդակցութենէ զրկուեցաւ: Բանտապաններն անոր վզին երկաթ անցուցին, և ոտքերն ու բազուկներն ալ կաշկանդեցին ծանր շղթաներով: Խեղճը հին ու աղտոտ խշտիքի մը վրայ կը պառկէր, պատահաւորաբար հագուստներով՝ և իբր ամբողջ սնունդ կ'ընդունէր միայն օրական չոր հացի շերտ մը՝ զոր շատ անգամ չէին տար՝ որպէս զի անօթութեամբ տկարանայ: Երբ այս դրութեամբ բաւական ընկճուեցաւ, ընդհանուր կառավարչին քով տարին զայն և առաջարկեցին ստորագրել սա իմաստով յայտարարութիւն մը.

«Կը գղջամ օտար տէրութեանց եւ մասնաւորաբար «Անգլիոյ խօսքերուն հաւատ ընծայած ըլլալու համար. աւետնը մեծ գումարներ, զէնք ու ռազմամթերք խոստացած էին ինծի. անոնց խոստումին վրայ է որ Թիւրքիա եկայ եւ «խոռովութիւններ յարուցի: Բայց հիմա համոզուած եմ որ «Անգլիա՝ մարդասիրութեան եւ Արեւելի քրիստոնէից պաշտպանութեան պատրուակին տակ իր սեփական շահերը միայն կը հետապնդէր. իր դրդումներուն անսալով խոռովութիւններ յարուցի եւ պատճառ դարձայ որ դարերէ ի վեր

«կայսերական կառավարութեան (Թիւրքիոյ) զԹառատ հո-
«վանիին տակ հանդարտ ապրող հայերու արիւնը հոսի»

Այս թուղթին հետ իրեն ներկայացուեցաւ նաև ֆրանսե-
րէն գրուած ուրիշ յայտարարութիւն մը՝ հաւանականաբար
ուղղակի Պոլսէն ղրկուած: Վալին հրամայեց Համբարձումի որ
երկուքն ալ ստորագրէ: Բայց Սամսոյ գիւցաղը մերժեց այս
աստիճան խայտառակ սուտ մը վաւերացնել իր իսկ ստորա-
գրութեամբ: Ամեն սպառնալիք ապարդիւն մնացին, և անկա-
րելի եղաւ խորտակել իր երկաթեայ կամքը: Այն ատեն՝ վա-
լին մեքթուրճին (Ա. քարտուղար) իրեն կարգաց կայս.
իրադէ մը, որուն մէջ կը յանձնարարուէր «կախել յանցաւորը՝
եթէ շարունակէ յամառիլ ու չստորագրել թուղթերը, և կախելէ
առաջ ալ տանջել 24 ժամ»: Սակայն այդ սպառնալիքն ալ օ-
գուտ մը չունեցաւ: Համբարձում յանձնուեցաւ բանտապաննե-
րուն՝ որոնք շղթաները կրկնապատկեցին և վիզն ի վար կա-
խեցին երկաթեայ գունտ մը՝ աւելի քան տասը կիլօ ծանրու-
թեամբ: Յետոյ սկսան ծեծել բիրերով և խարաղանիւրով, մին-
չև որ մարմինը ամբողջովին ծածկուեցաւ կապտորակ հետքե-
րով: Ծեծէն վերջ, կրկին հրաւիրուեցաւ թուղթերը ստորագրե-
լու, բայց դարձեալ յամառեցաւ: Բանտապանները տարբեր
տանջանք մը հնարեցին. մազխիւներ (ջրմըզ, pincettes) առին,
դիմացը անցան և սէսան հատիկ հատիկ փրցնել մօրուքին թե-
լերը: Բայց միշտ գուր տեղը: Թուղթերը դարձեալ անստորո-
գիր մնացին: Բանտապանները՝ յուսահատ՝ խնդիրը տեղեկա-
գրեցին վալին, որ կըցաւ նոր տանջանք մը հնարել. բան-
տարկեալին աչուրներուն առջև, տախտակամածին վրայ ցանե-
ցին ապակիի, հրկաթի սայրասուր կտորներ, դամեր ու փուշիւր:
Յայտնի է թէ քնչ պլտի ըլլար այդ պատրաստութեան հետե-
ւանքը. բայց Համբարձում անդդուելի մնաց: Ատոր վրայ
դինքը մերկացուցին, և ամբողջ ժամ մը իր մերկ մարմինը ան-
ընդհատ գլտորեցին այդ սոսկալի կապերտին վրայ: Համբար-
ձում ուշաթափ մնաց. կազդուրիչ դեղերով զինքը վերկենդա-
նացուցին և անգամ մըն ալ առաջարկեցին որ ստորագրէ թուղ-
թերը: Մերժումը սակայն միշտ մերժում մնաց: Երկու օր վերջ՝
Բիթլիսի դատարանին վճռով կախուեցաւ:

Այստեղ ալ կը թողունք պ. Լըվէյրի աշխատութիւնը և կը
դառնանք անձնական յիշողութիւններու:

Այդ սարսափի օրերուն մէջ, որոնք 95-ի մեծ ջարդերուն
կարապետները եղան, տակաւին Պոլիս կը գտնուէինք: Կը յի-
շեմ այն սրտայուզութիւնը զոր առաջ բերաւ այդ հրէշային ոճ-

րագործութեանց արձագանգը: Մասնակի ջարդեր՝ մինչև այն ատեն անսովոր բաներ չէին դաւառի հայութեան համար, պարբերական ցաւ մըն էր ատիկա՝ որուն բարձման համար շատ մարդասէրներ, շատ գիւնագէտներ ու պատրիարքներ ամեն կարելի միջոց գործադրած էին, բայց զուր տեղը: Յաւը միշտ ցաւ կը մնար, հակառակ այնքան աշխատութեանց, բանակցութեանց ու բողոքներու: Որչափ ատեն որ հայը անզէն պիտի մնար, որչափ ատեն որ զինքը շրջապատող վայրագ հրոսնները, մասնաւորաբար քիւրդերը, առանց օրէնքի պիտի ապրէին, ոտքերնուն մինչև պուխնին զինուած, որչափ ատեն որ ընդհարման մը կամ սպանութեան մը պարագային զոհուող հայը՝ մեղապարտ և սպանող քիւրդը, կամ չէրֆէզը անպարտ պիտի հռչակուէին թիւրք կառավարութեան արդարադատ դատաւորներուն կողմէ, ի հարկէ բնական կարգ պիտի դառնային այդ մասնակի կոտորածները: Մենք ամեն օր վարժուած էինք լսելու թէ այս ինչ գաւառին հայ ջողջերէն մէկը կողոպտուեր կամ սպանուեր է քիւրդերու կողմէ, թէ այն ինչ գիւղին գեղուհիներէն մէկը յափշտակուեր ու բռնաբարուեր է օսրի մը կատարը, թէ քիւրդեր կրակի տուեր են պղտիկ գիւղ մը, թէ նախիր գողցեր են և կամ պատանիներ առևանգեր են, բայց տակաւին չէինք լսած իրողութիւն մը այնքան սոսկալի, այնքան արհաւիրաց՝ որքան որ էր Սասնոյ կոտորածը: Ասոր մէջ՝ ոչինչ կար մասնակի. ընդհակառակը՝ սխտեմաթիք և հիմնական քանդման ծրագիր մը գործադրուած էր կատարեալ պաղարիւնութեամբ, ԺԹ. դարու քաղաքակրթութեան յաւակնութեանց մէջ, Եւրոպայի աչքերուն առջև: Կործանած ու հրկիզած էին բազմաթիւ գիւղեր, ջարդած էին ամբողջ ժողովուրդ մը, Հայաստանի և Հայութեան սիրտը խորտակել ուղած էին միակ հարուածով մը: Եւ աւելի անսովորը սա՝ էր, որ անկարգ և անօրէն քիւրդերը չէին այս ոճրագործութեանց գլխաւոր հեղինակները, այլ կարգի ու կանոնի ենթակայ և օրէնքի պահանջմանց հպատակ կանոնաւոր բանակ մըն էր: Զարգը կատարուած էր ոչ թէ քիւրդին նահապետական շէշխանէով, այլ նորահնար ու կատարելագործուած պետական հրացաններով ու թնդանօթներով:

Մինք ըսինք այն ատեն թէ Թիւրքիոյ վերջը եկաւ, թէ քաղաքակիրթ Եւրոպա նոր խաչակրութեամբ մը երկրի երեսէն կը սրբէ, կը ջնջէ այս գոթոխային ազգը՝ որ կը սպառնար մարդկօրէն անկարելի, փերագոյն նախճիրներուն հերոսը հանդիսանալ, անանկ ատեն մը, ուր աշխարհ ուրիշ ամեն ատենէ աւելի ուռած ըլլալ կը թուէր մարդկայնական յաւակնութիւններով: Եւ

սակայն, Եւրոպա ոչինչ ըրաւ: Թիւրք կառավարութիւնը փութաց ստորագրութիւններ և հանգանակութիւններ կորզել խեղճ ու անբաղդ սասունցիներէն, զորս մատոյց Եւրոպայի. և եւրոպական դիւանագիտութիւնը եթէ չհաւատաց ալ այդ բռնի կորուստէն ստորագրութիւններուն, գոնէ չուզեց թերահաւատութիւն յայտնել, և հայը՝ հակառակ այդ աստիճան սոսկալի ոճրի մը զոհը ըլլալուն, պաշտօնական շրջանակներու մէջ արձանագրուեցաւ իբր յանցաւոր, իբր պատասխանատու Սասնոյ սարերը արիւնոտող անցքերուն:

Պատմական տեսակէտով կարեւորութիւն ունեցող դէպքերը արձանագրեցինք մենք արդէն, հետեւելով պ. Լըվէյրի աշխատութեան: Պէտք է արձանագրենք տակաւին ոչ նուազ պատմական նշանակութիւն ունեցող ուրիշ իրողութիւններ՝ որոնք այդ դէպքերուն ամբողջացուցիչ մասերը կը կազմեն, և որոնք՝ օրը օրին նօթագրուած են մեր կողմէ, մեր Պոլիս գտնուած ատենները:

Մենք տեսանք թէ Թիւրք կառավարութիւնը ինչ սոսկալի տանջանքներու ենթարկած էր Համբարձում Օյաճեանը՝ ստորագրել տալու համար երկու թուղթեր՝ որոնք ջարդերուն պատասխանատուութիւնը հայոց վրայ կը բեռցնէին: Համբարձում Օյաճեան նախընտրած էր տանջանքներու մէջ մեռնիլ՝ քան այդ խղճի ու սրտի դէմ եղող ստորնութեան համակերպիլ: Ուրիշներ սակայն չէին կրցած նոյնքան հոգիի արիւթիւն ունենալ, և որոշ ժամանակ մը կարգ մը տանջանքներու տոկալէ վերջ՝ ուրիշ աւելի սոսկալի տանջանքներու սպառնալիքին տակ ստորագրած էին իրենց ներկայացուած թուղթերը, որոնց պարունակութեան բացարձակապէս անտեղեակ էին:

1894 թ. սեպտ. 19-ին, Պոլսոյ Թիւրք թերթերը՝ առաջին անգամ ըլլալով արձագանգ եղան այդ կարգի հանրագիրներու, առանց անոնց պարունակութիւնը յայտնելու: Հրատարակուածը պաշտօնական զեկոյց մըն էր՝ որ կ'ըսէր.—«Թալորիի գիւնեալ աւազակներուն և խռովարարներուն հետ գործակից չգտնուելով հնազանդութեան և հաւատարմութեան մէջ մնացող ուրիշ տեղերու հայ ժողովրդի կողմէ ԲԵԹԼԻսի (Բաղէշ) կուսակալին գրեւ զրկուած են, որոնցմով յոտս կայս. Գահուն շնորհակալութիւն կը յայտնեն՝ աւազակներուն պատժուած ըլլալուն մասին: Այս գրութիւններուն ներքե գտնուած ստորագրութիւնները կուսակալին կողմէ հաղորդուած ըլլալով, ստորե կը հրատարակուին, ինչպէս նաև պիտի հրատարակուին սոյն գրութիւններն ալ երբ հասնին ¹⁾»—Այս տողերուն կը հետեւէին

¹⁾ Այդ գրութիւնները Պոլիս հասան անշուշտ, քանի որ ներկայացուեցան եւրոպական տէրութեանց, բայց չհրատարակուեցան Թիւրքիոյ մէջ:

200 է աւելի ստորագրութիւններ՝ որոնց մէջ երկու քահանայ, Բոլոր ստորագրութիւնները հաւաքուած էին Բաղէշի կուսակալութեան շրջանակներէն, ու մասնաւորաբար (կէսէն աւելին) Սասուն գաւառակէն:

Այսքանը սակայն չէր բաւեր անհանգիստ և անստոյգ ժողովուրդ մը ապահովելու համար: Եթէ եւրոպական դիւանագիտութիւնը ձեռնպահ կը ֆնար և ոչ մէկ գործնական միջոց ձեռք կ'առնէր թիւրք կառավարութեան դէմ, զոնէ եւրոպական մամլոյն կարեւոր մէկ մասը անընդհատ կը բողոքէր գործուած ոճիրներուն դէմ, զանոնք կը պարզէր իրենց բոլոր սոսկալի մանրամասնութիւններով: Եւ այդ թերթերն ընդհանրապէս ազատօրէն Պոլիս կը մտնէին Պոլսոյ եւրոպական նամակատունց շնորհիւ ու ձեռքէ ձեռք կը պտտէին: Նոր սուտ մը պէտք էր աւելի համոզիչ հիւսուածքով սուտ մը՝ որ կարենար մտքերը հանգստացնել: Եւ անա՝ նոյեմբեր 11-ին, նոր պաշտօնական զեկոյց մը կը հրատարակէին թիւրք թերթերը, զեկոյց մը զոր մէջ կը բերենք այստեղ նոյնութեամբ.

«Կերջերս եւրոպայի լրագիրներէն մէկ քանինքը հրատարակեցին ճշմարտութեան հակառակ լուր մը Սասունի մէջ Օսմանեան զօրքերուն կողմէ քանի մը հայ գիւղերու քանդուած և այդ միջոցին ալ մարդու սպանութիւն կատարուած ըլլալուն մասին: Անոնցմէ ոմանք ալ այս լուրը մեծցնելով ըսած են թէ ասոր մինչև հիմա եւրոպայի մէջ իմացուած չըլլալը առաջ եկած է Սասունէն մեկնիլ ուղող ճամբորդներու դէմ դրուած արգելքէն:

«Սասուն քնակող կայսերական հպատակները առաջուան պէս կատարեալ խաղաղութեան և հանդարտութեան մէջ ըլլալով, իրենց զործերով զբաղած են, և ակներև է թէ ճամբորդները կատարեալ ապահովութեամբ իրենց ուղած տեղերը կ'երթեկեն: Միայն թէ, որովհետև կարգ մը հայ աւագակներ խաբուելով խռովարարներուն թելադրութենէն՝ անցեալները թալոյրիի և անոր մերձակայ տեղերուն մէջ համարձակած էին մարդ սպանել, աւար առնել, կողոպտել, թալլել, ճամբայ խափանել, և այդ կարգի ապահովութիւնն ու հանդարտութիւնը վրդովող աւազակային զործեր ընել, կառավարութիւնը՝ այս խռովութիւնը զսպելու համար բնականաբար ձեռք առաւ հարկ եղած միջոցները, Դ. զօրաբանակէն պէտք եղած թուով զինուոր զրկուեցաւ, և այսպէս խռովութեան առաջն առնուեցաւ: Հանդարտութիւնը վերահաստատուած ըլլալով, զինուորներն ալ ետ զրկուեր են իրենց տեղերը:

«Դ. զօրաբանակին Միւշիլին (Ձեքի փաշա) և Բիթլիսի

կուսակալին կողմէ ծանուցուած է թէ քիւրդերը այս առթիւ միջամտութիւն մը գործած չեն. և թէ, ինչպէս վերը ըսուեցաւ, մէկ քանի հայ աւաղակներ անվայել ընթացքի մէջ գլուխուած են:

«Որպէս զի քննութիւն մը կատարուի վերոյիշեալ աւաղակներու այս ասպատակութեանց վրայ, կազմուած է մասնախումբ մը որուն կ'անդամակցին կայս. թիկնապահ Ֆէրիկ Արդուլահ փաշա, Պոստոյ Ճէմնիյէթ Սանդըղըի (գրաւատուն) տնօրէն Էօմէր բէյ, ներքին գործոց նախարարութեան թղթակցութեան դիւանին առաջին քարտուղար Մէճիտ Էֆէնդի, և կայս. անճնական սպայախումբէն Միրլիվա Հաֆըզ Թէվֆիկ փաշա: Այս մասնախումբը, այս շարթուման մէջ ճամբայ ելլելիք շոգեհաւով պիտի մեկնի:

«Կառավարութիւնը իր արդարութեան և գթութեան հովանիին տակ հաւասարաբար պաշտպանած հպատակներուն նկատմամբ ընաւ երբէք պատշաճ չի կրնար դռնել վերոյիշեալ լրագիրներուն հրատարակածին նման դէպքեր, և ճշմարտութիւնը այսպէս յայտնելով, կը հերքէ այդ հրատարակութիւնները»:

Այս պաշտօնական գեկոյցը, և կամ աւելի ճիշտը՝ այս պաշտօնական սուտը, շատ լաւ երեսն կը հանէ թիւրք կառավարութեան հնարքը եւրոպական դիւանագիտութիւնը խաբելու համար: Սաանոյ ջարդէն անմիջապէս վերջ, թիւրք կառավարութիւնը գլխաւորաբար աշխատած էր հաւատացնելու թէ կոտորածներուն և քանդումներուն հեղինակները միայն քիւրդերն էին և թէ կանոնաւոր զինուորներ չէին մասնակցած այդ նախճիրներուն: Այս մտքով ալ ստորագրութիւններ առնուած էին հայ ժողովրդին ձեռքէն: Բայց այս աստիճան վրան-բաց խաղ մը չէր կրնար երկար ատեն դիմանալ: Հայկական նահանգներու մէջ գտնուած հիւպատոսները անձամբ Սասուն գնացած և տեղին վրայ ամեն շան տեսնելով համոզուած էին, թէ թիւրք կառավարութեան կանոնաւոր զինուորները մասնակցած են ջարդերուն: Թիւրքերը կրնային շատ բան ծածկել, բայց երբէք չէին կրնար անհետացնել թնդանօթին հետքերը: Եւ անշուշտ՝ քրդերը չէին կրնար թնդանօթ գործածած ըլլալ: Պէտք էր ուրեմն նոր գոյն մը տալ խնդրին: Այս անգամ՝ թիւրք կառավարութիւնը խնդրէն բաժնած էր քիւրդերը և մէջտեղ թողած էր միայն կանոնաւոր զօրքերը, և որպէս զի անոնց աւերն ու ջարդը արդարացնէ, այնպէս կ'ուզէր հաւատացնել թէ Սաանոյ մէջ խռովարարներ ապաստանած էին, թէ զէն ի ձեռին հանրային ապահովութիւնը կը խանգարէին, թէ

կը թալլէին, կը կողոպտէին կամ կը սպանէին, և թէ թիւրք ղինուորները միայն այդ խռովարարները սպանած, միայն անոնց ապաստանած վայրերը ուժակոծած էին:

Համիմաստ մեկնութիւններ տուաւ նաև Պոլսոյ թիւրք մամուլը: Այստեղ կ'արտագրենք պաշտօնաթերթ Սապաֆ-ի («Առաւօտ») մեկնութիւնը ¹⁾, իրը առանձին նշանակութիւն ունեցող վաւերագիր մը.

«Կայսերական կառավարութիւնը այսչափ դարերէ ի վեր իր ընդհանուր հպատակներուն նկատմամբ մասնաւոր արդարասէր ընթացք մը ունեցած է, ինչ որ ծանօթ է, և ըլլոյն ալ իր հովանիին տակ կը բարեբարուն ու անդորր կ'ապրին, որով ամեն ատեն հոգ կը տարուի որ անոնցմէ ոչ մին ֆասուլի:

«Կայս. կառավարութիւնը, որ իր հաւատարիմ հպատակներուն անդորրութիւնը և երջանկութիւնն ապահովելու մասին այս աստիճան հոգածու ըլլալով կը փառաւորուի, յայտնի է թէ պատշաճ չափով դոնէ որ օսմանեան ղինուորները հայաբնակ մէկ քանի գիւղեր աւրտկեն ու այդ միջոցին մարդեր ալ սպաննու:

«Յիրաւի՝ ցաւալի կը գտնենք սա պարագան թէ մէկ քանի խռովարար հայեր կը խաբեն եւրոպական լրագիրները, որոնք տեղի հեռաւորութեան պատճառաւ չեն կրնար պէտք եղած կերպով ստուգել իրերու ճշմարիտ վիճակը. այդ խռովարարները ճշմարտութեան հակառակ եղող լուրեր հաղորդելով այդ լրագիրներուն, ճշմարտութեան յատկացուցած էջերը ստուգութիւններ հրատարակելու միջոց կը դարձնեն:

«Կայս. կառավարութիւնը, իր պարտականութեան բերմամբ, ուշադրութիւն կ'ընէ, որպէսզի երկրին հեռաւոր թէ մօտաւոր ամեն կողմերուն մէջ խաղաղութիւնն ու անդորրութիւնը անվթար մնան: Օրինակի համար երբ Թալոբիի և ուրիշ կողմերու մէջ՝ խռովարարներէ թելադրուած անձեր համարձակին խաղաղութիւնը վրդովել, այդ պարագային մէջ կայսերական կառավարութեան նուիրական պարտականութիւնն է՝ միւս հանդարտ և հաւատարիմ հպատակները պաշտպանելու, և խաղաղութիւնն ու անդորրութիւնը պահպանելու համար՝ ըստ օրինի պատժել ու կարգի բերել այդպիսիները: Շփոթութիւնները արգիլելու համար կայսերական կառավարութեան կողմէ մասնաւոր միջոցներու ձեռք առնուիլը հպատակասիրութեան ամենէն մեծ մէկ փաստն է; բան մը որ կ'ապացուցանէ խոռովա-

1) Հակառակ անոր որ հայ մըն է իր արտօնատէրը, Սապաֆ, մինչև այսօր կը մնայ Թիւրքիոյ պաշտօնաթերթը: Սապաֆ-ի արտօնատէրն է Միհրան էֆ. Նազալեան, որ մեքենայ դարձնող բեռնակիր մը եղած է նախապէս:

բարներու այն ձեռնարկները՝ զորս կ'ընեն հանդարտ և հաւատարիմ հպատակները պատրանքներով խաբելու համար: Արդարեւ եթէ խաբուող մէկ քանի կարճամիտներ անպատիժ մնան, խռովարարները պիտի աւելցնեն իրենց խաբէութիւնները, և, ինչպէս նշանակուած էր անցեալներս մեր հրատարակած պաշտօնական յայտարարութեան մէջ ¹⁾, անպատիժ մնացած կարճամիտներ պիտի առաջնորդուին աւելի ցաւալի և անվայել ընթացքներու մէջ գտնուելու:

«Խռովարարները արդէն ի վաղուց անտի իրենց գործ ըրած են եւրոպական լրագիրներու մէջ տարբեր եղանակով հրատարակել տալ այն միջոցները, որոնք ձեռք կ'աւանդին հանրային անդորրութիւնը անվթար պահելու համար: Խաղաղութեան և անդորրութեան այդ թշնամիներուն նպատակը ծանօթ ըլլալով, յայտնի է թէ անոնց հրատարակութեանց Եւրոպայի մէջ կարեւորութիւն չպիտի տրուի: Կայսերական կառավարութիւնը մէկ կողմէ հերքելով այդ հրատարակութիւնները, որոնք միմիայն զրպարտութիւններ են, միւս կողմէ որոշած է հոն յանձնաժողով մը ղրկել, որպէսզի ժանրազնինքն ըննութիւններ կատարէ՝ խռովարարներու կողմէ խաբուելով խաղաղութիւնը վրդովելու ոճիւրը գործող անձերու չարագործական արարքներուն նկատմամբ:

«Յանձնաժողովին կողմէ կատարուելիք ըննութեամբ հարկաւ անգամ մը ևս երեւան պիտի ելլեն այն քամահրելի միջոցները, զորս խռովարարները կը գործածեն իրենց գործովը զրադող հանդարտ և հաւատարիմ հպատակները խաբելու համար: Մինք կը բաւականանանք հերքելով այն թշնամական հրատարակութիւնները զորս չարամիտները կը վերագրեն օսմանսն զինուորներուն, հրատարակութիւններ՝ որոնք բոլորովին սուտ են, և որոնցմով չարամիտները իրենց յոռի նպատակ մը ընտրած են իբրեւ հարստահարութիւն ցոյց տալ այն արդար միջոցները զորս կայսերական կառավարութիւնը ձեռք առած է միմիայն պարկեշտ ու պատուաւոր անձանց կեանքը, ինչքն ու պատիւը պահպանելու համար:

«Միւս կողմէ, կը յայտարարենք ու կ'ապահովցնենք թէ կայսերական երկիրներու ժողովրդէն անոնք՝ որոնք շնորհիւ վեհ. Սուլթանին, հանդարտ կը գտնուին ու կը յարգեն տիրող օրէնքները, ամեն ատեն զթութեան և արդարութեան կարժանանան ²⁾»:

1) Այն՝ զոր Թարգմանեցինք աւելի վերը:

2) «Մապահ», 12 նոյեմբեր, 1904:

Պատմութիւնը ահա այսպէս կը գրուի անուշիկ Թիւրքիայի հրաշագեղ երկինքին տակ: Այսպէս գրուեցան նաև 1896-ի ընդհանուր ջարդերուն պատմութիւնները: Այսպէս կը գրուի տակաւին Սասնոյ նոր կոտորածներուն պատմութիւնը:

Թիւրք կառավարութիւնը նմանօրինակ յօդուածներ հրատարակել կուտար նաև եւրոպական մամլոյն կաշառեալ մէկ մասին մէջ: Ասկէ զատ՝ իր հաշտոյն հրատարակուող կարգ մը թերթերու մէջ շարունակ կ'երևային հայերու ստորագրութիւններ կրող հատուածներ՝ որոնցմով ջարդերու պատմութիւնը կը հերքուէր ի հիմանց: Այս կարգի յօդուածներու մէջ ամենանշանաւորը կրնայ նկատուիլ «Մշեցի Յովհաննէս և Պետրոս» ստորագրութիւններով նամակ մը՝ զոր Բոսնայի մէջ երեցող Թիւրք թերթ մը, Վաթան («հայրենիք») հրատարակած էր, և որուն մէջ Սասնոյ բոլոր ջարդերուն պատասխանատու ցոյց կը տրուէին հայ խոռվարարներ և մամաւորաբար՝ Անգլիայի կառավարութիւնը: Ահաւասիկ այդ նամակէն մաս մը՝ ուրկէ կրնայ հասկնուիլ թէ ստութիւնը մինչև թիւ համամատուցեանց կը հասցուէր Թիւրք կառավարութեան ճշմարտասէր արբանեակներուն կողմէ.— «Այս անգամ, կ'ըսէր վերոյիշեալ մշեցիներէն մէկը, երկիրս եղող Մուշէն՝ հօրմէս հայատառ և հայաբարբառ նամակ մը առի 1894 դեկտ. 22 թուականով: Այս նամակին մէջ ըսուած է որ ինչպէս օսմանեան պետութեան ամեն միւս գաւառներուն մէջ, այնպէս ալ Բիթլիսի կուսակալութեան մէջ, իսլամ և ոչ-իսլամ ընակիչները, առաջուան պէս, առանց կըրօնքի և ազգի խտրութեան, վեհ. Սուլթանին հանգստաւէտ թեկն տակ խաղաղութեամբ կ'ապրին, և Եւրոպայի մէկ քանի լրագիրներուն մէջ տեսնուած այն լուրը՝ որպէս թէ օսմանեան զինուորներու կողմէ հայերու վրայ անարգար գործեր գործուած են, բացարձակապէս անհիմն է: Ասով կ'ապացուցուի անկողմակալութեամբ և շատ ճարտասանօրէն՝ թէ օսմ. զինուորները այս պարագային մէջ ալ ապացուցին այն բարոյական յատկութիւնները, որոնցմով օժտուած են, և այլն:»

* *

Մինչ այս մինչև այն՝ Թիւրք կառավարութեան կողմէ կարգուած Յանձնաժողովը լռիկ Սասուն կը ժամանէր ծանուցուած քննութիւնը կատարելու: Ողբալի էր Սասնոյ վիճակը: Գիւղեր կործանած, համայնքներ փճացած, ընտանիքներ ջնջուած էին: Երկրին ամեն մասերը մէյ-մէկ ահռելի ոճրի հանդիսավայր դարձած էին, և տակաւին մխացող տուններու շուրջը տարածուած դիակները ամբողջովին չէին թաղուած: Այդ չէր արդէն Թիւրք կառավարութեան ուզածը: Յանձնաժողովը բաւական

ժամանակ շրջեցաւ այդ կողմերը, նոր պատուէրներ տուաւ, և Պոլիս դառնալով ծանոյց վեհ. Սուլթանին թէ ամեն բան իր փափաքածին պէս կատարուած էր, թէ Սամսոյ գոյութիւնը ի հիմանց խախտած էր, թէ ընդի ժողովուրդը ալ բնաւ չէր կրնար ի վիճակի ըլլալ ընդդիմութիւն փորձելու: Ինչ որ կար տղամարդ՝ կամ ջարդուած էր և կամ փախած ու ցրուած ուրիշ տեղեր: Քրդերն ու թիւրք զինուորները սքանչելապէս կատարած էին իրենց սահմանուած գործը:

Բայց գոնէ եւրոպական դիւանագիտութիւնը գոհ չէր այդ ամենէն: Յայտնի կը տեսնուէր թէ կանոնաւոր բանակ մը՝ ոչ նուազ կանոնաւոր ջարդ մը կատարած էր: Պէտք էր գոնէ այդ ոճրագործութեան գլխաւոր հեղինակը՝ Դ. զօրաբանակին հրամանատար միւշիք Զէքի փաշան պատժել: Սուլթանը կ'ընդդիմանար, և կ'ընդդիմանար անոր համար, որ ապագայ կոտորածներու գլխաւոր կազմակերպիչն ու գործադիրը պիտի ընէր Զէքի փաշան: Վերջապէս, խոստացաւ բան մը ընել, վերջապէս խոստացաւ պատժել, և այդ մտքով՝ դադարի հրահանգներով Պոլսէն ճամբայ հանուեցաւ կայս. թիկնապահ Վէհպի փաշա: Քաղաքակիրթ աշխարհը շունչ մը առաւ լսելով թէ Զէքի փաշա պիտի պատժուի և Զէքի փաշա պատժուեցաւ անանկ եղանակով մը, որ ճշմարտապէս արժանի է ընդմիջող յիշատակութեան: Վէհպի փաշա հասաւ Երզնկա՝ Դ. զօրաբանակին բանակատեղը, 1894 թ. դեկտեմբերի կիսուն: Հետեակ և հեծեալ զօրքերու վաշտեր իրեն ընդառաջ գնացին և թափօր կազմելով զինքը առաջնորդեցին Երզնկա: Ծամբան՝ իրենց կ'ընկերանար սոսկաւ տեսիլ թիւրք խուժանը՝ որ անընդհատ «փաղիշահըմ չոք եաշա» կը պոռար: Այդպիսով՝ թափօրը ուղղուեցաւ Զէքի փաշայի բնակարանին առջև՝ ուր Միւֆթին հանդիսաւոր բարեմաղթութիւններ կատարեց վեհ. Սուլթանին արեւշատութեան համար: Այնտեղ կը գտնուէին նաև Զէքի փաշան, ինչպէս նաև Դ. զօրաբանակին բոլոր սպաները՝ պաշտօնական համադրեստով: Վէհպի փաշա անցաւ գնաց զօրանոց, և զինուորները խրախուսեց՝ յայտնելով թէ վեհ. Սուլթանին բարձր գոհունակութեան արժանացած են իրենց հաւատարիմ ծառայութեանց համար: Յետոյ բացաւ իրեն հետ բերած ծրարը, և անոնցմէ մասնաւոր դրօշակներ հանելով՝ հանդիսական արարողութեամբ յանձնեց զօրաբանակին:

Պատիժ, պիտի հարցնէք, հըր մնաց պատիժը: Վէհպի փաշա ամենէն վերջին վերապահած էր Զէքի փաշայի պատիժը: Դրօշակներու յանձնումէն վերջ՝ անիկա միւսոյն հանդիսաւոր թափօրով կրկին Զէքի փաշայի ապարանքը վերադարձաւ, և

ընդհանուր ծափահարութեանց մէջ անոր կուրծքէն կախեց «Իմթիազի» պատուանշանը, և յայտնեց թէ վեհ. Սուլթանը շատ զոհ մնացած է իր բարւոք ծառայութիւններէն, և թէ իր կայս. բարեւները կը հաղորդէ:

Ահա այսպէս պատժուեցաւ Դ. զօրաբանակին հրամանատար Զէքի փաշան՝ Սասնոյ ջարդերուն արիւնարբու կաղմակերպիչը:

Ու տակաւին պնդողներ կան թէ Թիւրքիոյ մէջ արդատութիւն չկայ...

Շաքէ

30 Մայիսի, 1905 թ.

Օ Ր Ե Ր Լ Է Ն Ե Ր Ը

Վ Է Գ

ԲՐՆԷ ԲԱՂԷՆԻ

Մ

Ուղեկիցները

Ձմեռը թոյլ չտուեց որ ժամ կէտ առ կէտ հետեւի, իր նոր արհեստի մէջ վարժութեան համար պ. Օբէրլէի նախապէս կազմած ծրագրին: Վոժերի կատարների վրայ նստած ոչ այնքան թանձր ձիւնի խաւը, ճանապարհները դարձնում էր գոլարանցանելի: Ժամ վերակացու Գիլեօմի հետ երկու կամ երեք այցելութիւն միայն կարողացաւ կատարել Ալշէյմի մերձակայքում, և Վոժերի վերջին հովտաւորումների վրայ գտնուող անտառները, գործարանի հաշուին կտրուելիք ծառերը տեսնելու համար: Հեռաւոր տեղեր կատարուելիք այցելութիւնները յետաձգուեցին մինչև օդի մեղմանալը: Բայց ժամ սովորեց անսխալ հաշուել, թէ որքան խորանարդ է բռնում մի կաղնի կամ մի կաղամախի, և որքան արժէ՝ նայելով անտառում նրա գրաւած տեղին, ձիւղերի տակ կոճղի բռնած բարձրութեան, ծառի առողջութիւնը յայտնող Օգոստոս, 1905.